

भारतशिल्प.

श्रीयुत अचनीन्द्रनाथ ठाकुर.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ (પાઠ્ય શિક્ષક

વિષય ૪૨૨

स्वाध्याय पु० १ छं.

भारतशिल्प.

श्रीयुत अचनीन्द्रनाथ ठाकुर.

પ્રકાશક:—

મણિભાઈ દિવેદી,
સ્વાધ્યાય કાર્યાલય,

મૂલ્ય રૂા. ૦-૧૦-૦

અદ્રક:—

ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયક
શ્રી અનાવિલ પ્રેસ, બરાનપુરી બાગળ, મુરત.

નિવેદન.

એક વખત જગતમાં સૌથી ઉન્નત એવી આર્યજાતિનું આજે આપણે સૌથી વધારે અધઃપતન થએલું જોઈ રહ્યા છીએ. કેવળ રાજકીય પરિસ્થિતિને જ એ અધઃપતનનાં કારણ તરીકે ગણનારા મોટી ભૂલ કરે છે એ વિષે હવે કંઈપણ કહેવાનું રહ્યું નથી. પુણ્યચરિત્ર મહાત્મા ગાંધીજીએ તો ભારતવર્ષના ખૂણખૂણામાં પોતાનો અવાજ પહોંચાડી જાહેર કરી દીધું છે કે આપણા એ અધઃપતનનું કારણ ખીલું કંઈ નથી પણ આપણે પોતે જ છીએ. ખરેખર, આપણે પોતે જ જો મોહાવૃત થઈ લક્ષ્યબ્રહ્મ ન થયા હોત તો આવા અધઃપતનની જરા થે સંભાવના રહેત નહીં. તેથી આજે જો ખરેખર આર્યજાતિએ મુક્તિ મેળવવી જ હોય તો પોતાના પ્રાચીન લક્ષ્યને ખરાબર ઓળખી લીધા પછી સુકાનને તે તરફ ફેરવવાની અને ત્યારબાદ ખંતથી તે તરફ પ્રયાણ કરવાની જરૂર છે.

આર્યજાતિની આ પથબ્રહ્મ સ્થિતિમાં જે મહાપુરુષો એનું સુકાન ફેરવી શકે તે જ એ જાતિના કર્ણધાર છે. અને તે જ આપણા વન્દનીય છે.

કોઈપણ જાતિનું મૂળસ્વરૂપ અને આદર્શ તેના શિલ્પ અને સાહિત્યમાંથી જ વધારે સ્પષ્ટરીતે ઓળખાય છે. આપણા પ્રાચીન શિલ્પમાં અને સાહિત્યમાં આર્યજાતિની મહામુક્તિનાં આનંદસંગીત સંભળાય છે, ત્યાંથી આપણે પ્રાચીન સાહિત્યની બક્ષિભરી ચર્ચાથી જાતિના આંતર આત્માને જોઈ શકીએ પરિમાણમાં

ઓળખતા થયા છીએ તેટલા બીજા કોઇપણ ચળવળથી થયા નથી. આપણા વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન ગીતા વગેરેમાં આપણા પૂર્વ પુરુષોનો સ્વભાવ જેવો સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ તેવો બીજા હાલના નવા શિક્ષણમાંથી નથી જોઈ શકતા. પણ એકલા સાહિત્યમાંથી જ જાતિનો આંતર આત્મા નથી જોવાનો. એ શબ્દબ્રહ્મ પણ જે અનિર્વચનીય બાવનું નિર્વચન કરવા જતાં હારમાની મૈત્ર દારણ કરી બેઠું છે તે અવાકુમનસગોચર સત્ય ઉપર શિષ્ય દેવતાની વિજય પતાકા ફરકતી જોવામાં આવે છે. સદા અવ્યક્ત સ્થિતિમાં રહેવા ધ્વજનારાં અતીન્દ્રિય સત્યોને અહિંના શિષ્યોઓએ પોતાની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે પથર જેવા કઠોર કબેવરમાં ઉતારી વ્યક્ત કરી બતાવ્યાં છે ને દીવાલો ઉપર ચિત્રિત કરી અચલ યનાવી ઉભાં રાખ્યાં છે.

આજે આપણે કાલિદાસની વિશુદ્ધ કલ્પના અને ભવભૂતિની કશું વેદના જોઈ ભારતની પ્રાચીન અલૌકિક શક્તિ વિષે અભયબી પામીએ છીએ. પણ શિષ્ય જન્મમાં હજારો કાલિદાસ, હજારો ભવભૂતિ અને હજારો બાણ યઈ ગયા છે તેની ખબર નથી રાખતા ! આર્યજાતિની મહામુક્તિના મંત્ર જે ઉન્નત રેખાથી અંકાઈ રહેલા છે તે રેખાઓને વાંચવામાં આપણે દુર્લ્લભ કરીએ છીએ એ આપણા અધઃપતનનું મુખ્ય ચિન્હ છે. ભારતના એ ભદ્ર-બ્રહ્મ અને અધઃપતિત નરનારીઓને ફરીથી પોતાના ભદ્ર તરફ વાળવાના ઇરાદાથી ભારતીય શિષ્યના એકનિષ્ઠ સાધક શ્રી-જાવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપણી મોહનિદ્રા દૂર કરી ભારતના તે સ્વર્ગીય શિષ્યનન્દનનો પ્રભાતવાયુ વહેવરાવ્યો

છે. એ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઈ આવતાં અમને આનંદ
હવે છે.

ગુજરાતમાં આપણે શિક્ષણ વિષયની ચર્ચા હાલમાં જ પ્રકટ
થતા ‘યુગધર્મ’ માં જોઈએ છીએ એ ગુજરાતીઓની આંતર
હૃદયોમાં જ લાગી સૂચન છે અને આજ સુધીના આપણા
કલાકર્તા દ્વારા કરનારી ઘટના છે. આ જ વખતે અમે પણ અમારાથી
બનતો પ્રયાસ કરી ગુજરાતીઓની દૃષ્ટિ પ્રાચીન શિક્ષણ તરફ
ખેંચવાની હઠ્ઠાથી પ્રસ્તુત પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકટ
કરીએ છીએ. એ વાંચી કાઢપણ ગુજરાતી સ્વશિક્ષણ તરફ
સન્માનની લાગણીથી જોતાં શીખશે તો અમારો બધો શ્રમ
દૂર થએલો મનાશે. અનુવાદના ગુણદોષની પરીક્ષા તો વાચકના
જ અધિકારમાં છે. ગુજરાતીઓએ એ વિષયમાં રસ લેવાનું શરૂ
કર્યું છે, એટલે ભવિષ્યમાં એ જ દિશામાં વધારે પ્રયત્ન કરવાની
અમારી હઠ્ઠા છે.

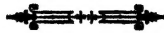
વૈશ્યાખ કૃષ્ણ એકાદશી,
વિ. સં. ૧૯૭૬.

}

ગોવિન્દ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નિવેદન.	
૧. સ્વધર્મ.	૧.
૨. શું અને શા માટે.	૭.
૩. પરિચય.	૨૧.
૪. માનસચર્યા	૪૧.
૫. શિક્ષણમાં ત્રિમૂર્તિ.	૫૨.
૬. શિક્ષણની ત્રણ ધારા.	૬૯.
૭. આર્ટ અને આર્ટિસ્ટ.	૯૦.

ભારતશિલ્પ.

સ્વધર્મ.

બાળક રૂપાણું હોવા કશું હોવા પશુ સ્નેહથી તેનું સાલનપાલન કરવું એ જ જનનીનો સ્વધર્મ છે. ગમે તેવા પશુ પોતાના રાષ્ટ્રીય શિલ્પને સ્નેહથી પોષવામાં જ રાષ્ટ્રવાસીઓનો સ્વધર્મ રહેલો છે. જો કોઈ સ્ત્રી પોતાના કશા બાળકને ત્યજી દઈ પડોશીના રૂપાણા બાળકને દત્તક લે તો તેનું મગજ ઠંડાણે નથી એમ જ મનાય. વળી માતૃધર્મ પર તેવો નિર્દય આધાત થતો જોઈ કોઈપણ માણસને વિષમ વેદના થયા વિના રહે નહીં. જો જગત્પત્ની કોઈપણ જાતિ પોતાના રાષ્ટ્રીય શિલ્પને નિસ્સાર સમજી પરશિલ્પની ઉપાસના કરે તો તે જાતિના અધઃપતન વિષે શંકા રહેતી નથી. વળી રાષ્ટ્રધર્મ પર તેવો કારમો ધા તે સહુદય વ્યક્તિને તો કેવળ અસહ્ય જ થઈ પડે.

અનિયમ એ પશુ નિયતિનો એક નિયમ છે. તેથી ઉપરોક્ત રાષ્ટ્રીયતાનો નિયમ કોઈ કોઈ વખત પલટાઈ જાય અને તેવા સંજોગોમાં જાતિ અથવા વ્યક્તિ સ્વધર્મનું ભાન બૂલી જાય એ સ્વાભાવિક છે. આજે આ ધોર કળિકાળમાં આપણા ભારતવર્ષમાં એવો જ એક વિપરીત ભેષ બજવાઈ રહ્યો છે. x x x અને તે આપણી કલાવધુના વિષયમાં છે. આજે

(૨)

આપણને આપણા યુવાન સંતાનોને સારું ‘કાળી આમડીવાળી’ દેશી વડુ શોધવી ગમતી નથી. આપણે તો તેમને ગોરી મડો સાથે પરણાવવા તૈયાર થયા છીએ.

નિર્દોષ આર્યકન્યા-આપણી ભારતીય કલાલક્ષ્મી-આંખે કાળજી આંજી સીમન્તમાં સિન્દૂરની અગ્નિશિખા દીપાવી બનારસી સાડી પહેરે અને ‘નૃપુરજંકાર’ વડે સંસારનાં સપ્તળાં અકલ્યાણને દૂર કરી હર્ષ આપણા અંતઃપુરને શોભાવે એ આજે આપણને રુચિકર નથી લાગતું !

હૃદયપદ્મ પર પદ્માસનથી વિરાજતી વર અને અભય હસ્તવાળી દેવીમૂર્તિથી હવે આપણને સંતોષ વળતો નથી. આજે તો આપણે શાહમૃગનાં પીછાંવાળી ‘હાર્પ’ સાથે અર્ધનગ્ના એવી કોઇ નારીમૂર્તિનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. આ બધા વિપરીત ચાળા જોવાથી તો આપણે ઠાણપણુ યુગમાં સ્વાભિમાન ધરાવતા હતા એ વાત ઉપર એકાએક વિશ્વાસ બેસતો નથી. જેમને ત્યાં પોતાની કલા સમૂળગી જ નથી એવા અસભ્ય આફ્રિકાવાસીઓને આપું કામ લગવી શકે નહીં. જેના ઘરમાં પાણી નથી જ તે જો બહારથી પાણી ભરી લઈ જાય તો તે ડહાપણુભર્યું જ કહેવાય. પણ આપણે તો પોતાના શિલ્પસરોવરને ફેડી મૂકી દૂર દૂરના મૃગજળ માટે અથ અની જે બ્યંગ બજવી રહ્યા છીએ તેનો ધિક્કાર કેને આથે વર્ષાવીશું ?

આપણી કલાલક્ષ્મીએ આપણે માટે કોઇપણ જાતની મજા રાખી નથી. આપણા રાજમહાલય, દેવમંદિર, નિવાસભવન, વન-આબૂપણ વગેરે સઘળાં ઐશ્વર્યના રાચરચીલામાંની કોઇપણ વસ્તુ તેના કરકમલના સ્પર્શથી પાવન થયા વિના રહી નથી. ઉત્સવ અને યાત્રાનાં ધામ આપણાં દેવાલયો, રાજલક્ષ્મીનાં ઠામ આપણા રાજમહાલયો અને તે તે ઉપયોગ માટે બંધાયેલું સઘળું રાચરચીલું એ બધામાં સૈન્દર્યની રંગોળી કોણે પૂરી ? ભારતની કલાલક્ષ્મીએ. ત્યારે હવે કયી ખામીને લીધે, કયા અપરાધ માટે આપણે તેને દેશવટો દેવા તૈયાર થયા છીએ ? આજે શિક્ષના પ્રદેશમાં ચીન અને જપાન જે સુવર્ણપદ્મની અકિત ધ્વજ ફરકાવી રહ્યાં છે તે સુવર્ણપદ્મ કોનું પદ્મસન છે ? ગૌદયુગમાં ધર્મની સાથે આપણા યૌદ્ધભિક્ષુઓ દેશદેશાન્તરમાં જે પદ્મનો પ્રચાર કરતા તેની વાત આપણે તદ્દન વિસરી ગયા છીએ.

ભારત પર વિજય કરવા જે માર્ગે થઈને તાતાર સૈન્ય આવેલું તે જ માર્ગે થઈને એક વખત મોકો-રોમન શિક્ષ પણ પ્રવળ વેગથી આપણા ઉપર આવી પડેલું. ગાન્ધારનું યુદ્ધક્ષેત્ર તે ધોર સંકટનો સાક્ષી છે. એ વિકટ પ્રસંગે આપણી આજની દેશવટો ભોગવતી કલાલક્ષ્મીએ આપણને ધ્વંસના મોઢામાંથી ઉગારી લઈ અભયદાન આપ્યું હતું. તે વખતના રણસાગરના મન્થનથી જે હલાહલ નીપજ્યું હતું તે તેણે જ આરોગી લીધેલું અને આજે પણ તે નીલકંઠી રૂપે શોભે છે.

(૪)

આપણા દેશનો સાધારણ વર્ગ જ નહીં પણ જેમને આપણે અસાધારણ બુદ્ધિમળવાળા માનીએ છીએ તેઓ પણ એવું મત ધરાવે છે કે આપણા શિલ્પમાં Perspective-આબેહૂમ ચિત્રલેખન-શુભ્ય કદી હતો જ નહીં. પણ વિખ્યાત શિલ્પસમાલોચક હેવેલ સાહેબે પોતાના Indian Sculpture and Painting નામના ગ્રંથમાં તેમ દ્વારે-સ બીનયને પોતાના Painting in the Far-East નામના ગ્રંથમાં એ બ્રમણનાં મૂળ ખોદ્યાં છે. Les Caracteristiques de la Peinture Japonaise ગ્રંથના પ્રણેતા બીનયન સાહેબે R. Petrucci વિશે જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે વાંચી જવાથી જ એ બ્રમણા ભાંગી પડે છે.

“ He has conclusively shown that the mastery of perspective in Eastern painting is quite comparable to that of European painting; only it is different in conventions it allows. Even in master-pieces of artists like Leonardo and Ingres the laws of perspective are boldly violated in obedience to aesthetic necessities.”

પૌર્વાત્ય ચિત્રકલામાં મયાદર્શન ચિત્રાકરની નિપુણતા

પાશ્ચાત્ય શિક્ષક કરતાં કેંઈ ઓછી નથી; ફક્ત તેમના સિદ્ધાન્તમાં જ ભેદ હોવાને લીધે તેઓ એ યથાદર્શન ચિત્રાંકનને મોટું સ્થાન આપતા નથી. અને કલાના આંતર આત્માને અવિકલ રાખવા જતાં હીઓનાર્ડો અને ઇન્ગ્રેસ જેવા મહાન શિક્ષકોએ હાથે પથ્થુ એ નિયમોનું ઘણું જ વૈકલ્પ્ય થયું છે.

રામાયણ સાથે તેના ઉત્તરકાણ્ડની જેમ આ કલાલક્ષ્મીને દેશનિકાલકાણ્ડ પણ આપણા જાતીય ઇતિહાસ સાથે બંધ થેસતો આવે તેમ નથી. આજે આપણે સરસ્વતીદેવીને તો સાદર અભિનંદન આપીએ છીએ પણ તેની જ ભગિની જે કલાદેવી તેની એક પણ ફરિયાદ સાંભળતા નથી ! કલાદેવી તરફથી વકીલાત કરવા જેટલી સંપત્તિ મારી પાસે નથી પણ ભિક્ષા માંગીને કલાલક્ષ્મીની પૂજા કરવાની તો આશા રાખું છું. કારણ કે ભારતના ગૃહસ્થોના હારેથી બિસ્ત્રુક કદી ખાલી હાથે વળતો નથી.

ઘણા વર્ષોના સતત પૌર્વાત્ય શિક્ષકના અભ્યાસને પરિણામે અને એક સત્ય લાઘ્યું છે. હું સમજી શક્યો છું કે જે આપણે ત્યાં હતી તે ગૃહિણી અને સખી હતી પણ આજે આપણે તેને સ્થાને જેને સ્થાપવા મથીએ છીએ તે ગૃહિણી પણ નથી અને સખી પણ નથી. તે તો રંગભૂમિની નટી અને શ્રીમંતોની હાસી છે.

(૬)

ધણીવાર મારા સ્નેહીઓએ ભારતશિક્ષણ વિષે ચોકખી સમજ પાડવા અને શરમાવેલું તેમની ખાસે માફ નિવેદન આપ્યું જ છે કે પશ્ચિમ દિક્ષા તરફ મોંઢું રાખી સૂર્યોદય જોવાની આશા રાખવી તે કેવળ વિડંબના જ કહેવાય. સૂર્યોદય જોવો હોય તો પૂર્વ તરફ મોંઢું ફેરવો;—જે શિક્ષકસૂચી આખા પૌર્વાત્ય જગતને સૌન્દર્ય દિશ્વૃથી ભરપૂર કરી દઈ પશ્ચિમ સાગરમાં એક દિવસ અસ્ત પામ્યો છે તેનાં દર્શન વળી કેાઇ મુપ્રભાતમાં જરીથી પામી શકશે.

શુ' અને શા માટે.

જેમ કોઈ દારૂડીઆને દારૂ એ શુ' છે અને તે એને શા માટે ગમે છે એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો તે મોટા બખેડામાં પડે તેમ ભારતના શિક્ષ વિષે શુ' અને શા માટે એ બે પ્રશ્ને મને પણ એકબે વખત મોટા બખેડામાં નાંખ્યો હતો. એક વખત મારા એક સ્નેહીએ મને તેમના માસિક-પત્રમાં ભારતશિક્ષ એ શુ' છે એ વિષય વાચકવર્ગને સમજાવવા માટે કેટલાએક નિયંધ લખી નાંખવાનું ફરમાવ્યું હતું. સ્નેહીને આપેલું વચન હું હજી સુધી પાળી શક્યો નથી. વળી એકવાર મને આપણા એક દેશીરાગએ પૂછ્યું હતું કે તમે દેશી પદ્ધતિથી છપ્પી શા માટે ચિતરો છો ? પણ એ પ્રસંગે તો મદ્રં કૃતં કૃતં મૌનમ્ એ કવિવાક્યને માદ આણી હું ચૂપ જ રહ્યો હતો. આથી એટલું તો દેખીતું જ છે કે હું મારા સ્નેહી અને રાગ સાહેબ બન્નેનો અપરાધી છું કેમકે ખીજું કંઈ નહીં તો નિદાન સજ્જનતાની રૂએ પણ મારે તેમને કંઈપણ ઉત્તર આપવો જોઈતો હતો. આર્ટ-ક્રાંતિના સદાશરી અધ્યક્ષ હોવા છતાં ભારતશિક્ષ એટલે શુ' એ સમજાવી ન શકાયું, તેમ દેશી પદ્ધતિથી છપ્પી શા માટે ચિતરું છું એનો જવાબ કંઈપણ ન આપી શકાયો એનું શું કારણ ? સ્નેહી પાસે વચનભંગ અને મહારાજ સાહેબ પાસે આશાભંગ એ બન્ને મહાપાપ બહારી ભેવામાં કંઈ કારણ પણ છે. તે બે

(૮)

સાંભળવું હોય તો કહેવામાં મને વાંધો નથી. પણ તેથી જો મિત્રતા તૂટે અથવા કઠોર શિક્ષાના ચક્રે ચઢવું પડે તો તે માટે જવાબદાર તમે છો.

ખરી વાત તો એ છે કે સ્નેહીએ જ્યારે પૂછ્યું કે ભારતશિક્ષ એટલે શું, ત્યારે એનો જવાબ તો એ જ હતો કે તમે ભારતવાસી છો; ભારતના સન્તાનને તે વળી નિયંધો લખીને સમજાવવું પડે કે ભારતશિક્ષ તે શું ? એ પ્રશ્ન જો કાંઈ સાહેબે પૂછ્યો હોત તો તેને નિયંધ પર નિયંધ લખીને અને પૂરાવા પર પૂરાવા આપી સમજાવવાની જરૂર રહેત ખરી; કે બાદ, ભારતશિક્ષ તે કાંઈ હાંટનાં શિંગડાં જેવી જખરી બાબત નથી. જેમ તમારા દેશનું શિક્ષ તે એકલું તમારું જ કહેવાય છે તેમ ભારતશિક્ષ તે કેવળ ભારતની જ વસ્તુ છે. ગુરુગાદીએ બેસીને સાહેબની આંખોમાં કલમના ટેરવાથી યાનાજન આંજવામાં હું પ્રતીત્ય છું પણ જ્યારે તમે ભારતનાં સન્તાન હોવા છતાં તેવું અંજન અંજવવા આવો છો ત્યારે મને એમ લાગે છે કે તમે મારી બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી લેવાનું કાવતરું રચ્યું હશે. અથવા તો તમે આંખની ઠીઠી ખોઈ બેઠા છો. હોલવાઈ ચૂકેલા દીવામાં દીવેલ પૂરવાની જેમ ઠીઠી વિનાના ડોળામાં અંજન આંજવાનો શો અર્થ ?

બાપુ જયચંદ્રપાલ ચૌધરી નામે મારા પિતામહના એક

સ્નેહી હતા. ધકપણમાં તેઓ મારે ત્યાં વધારે આવળ કરવા લાગ્યા હતા. એકવાર તેમની જાગીરીથી તેમને ત્યાં એક ઘડો પદ્મમધુ (કમળતું મધ) આવ્યું હતું. જયચંદ્ર બાપુ મધના ઘડા સાથે મારે ત્યાં આવ્યા. તે વખતે અમારા કુટુંબના દાકતર ડી. ગુપ્ત પણ ત્યાં હાજર થઈ ગયા. કમળતું મધ આંખના રોગોતું મહોષધ હોઈ સહેલાઈથી મળી આવતું નથી. પણ દૈવયોગે તેનો આખો એક ઘડો ભરેલો જોઈ દાકતરે એક શીશો ભરી ભેવાની દરખાસ્ત મૂકી. જયચંદ્ર બાપુ બોલી ઉઠ્યા “ વાહ, મારું મોઢા મૂલતું મધ તે આંધળાઓની આંખમાં રેડી બરબાદ કરવું છે ? એક ટીપું પણ આપીશ નહીં. એ મધનાં તો રસશુદ્ધાં બનાવી ખાવાની મરજી છે. ” દાકતર સાહેબની દરખાસ્ત ઉડી ગઈ, તરત જ તે મધનાં રસશુદ્ધાં તૈયાર થયાં અને ધરનાં તમામ બાળગોપાળ તથા મહોદ્ધાના માણસો સુદ્ધાંને ખવરાવી દેવામાં આવ્યાં. હું પણ જયચંદ્ર બાપુની માફક કહું છું કે મારા ઘડામાં જોટલું છે તે હું કાઢી વિનાની આંખમાં રેડવા નથી ઇચ્છતો. હું તેટલાનાં રસશુદ્ધાં બનાવીને તમને ખવડાવવા ઇચ્છું છું. સમજ્યા ?

રસશુદ્ધાંનો સ્વાદ પોતે જ આખવાથી જણાય એમ છે. ભારતશિલ્પ શું છે તે જો જણવું હોય તો લો આ એક દેશી છબી જુઓ; પતથરની એક મૂર્તિ જુઓ; એક કાશ્મીરી

(૧૦)

શાલ, બનારસી સાડી, આ સામેનું મંદિર, પેલી મસજીદ, જૂનો રાજમહેલ, આ કેટલાંએક રમકડાં, શ્રીમંતોનું પેલું રાગરચીલું, અને વળી આ તમારી સામે વિસ્તૃત આકાશ, વન, નદનદી, બૂધર વગેરેથી શોભિત ભારતભૂમિ; આ કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, ગાથા, પુરાણ, વેદ, વેદાન્ત અને ભારતનાં અસંખ્ય નરનારી એ બધું તમે પોતે જ ચોક્કસાધથી જુઓ; ખારીક અવલોકન કરો, એટલે રસગુસ્તાની પેડે પોતે જ આખીને જુઓ કે ભારતશિષ્ય તે શું ? અને વ્યર્થ પૂછવશો નહીં. જો એવી રીતે પોતે આખીને સમજવાનું સાદસ ન થતું હોય તો કોઈ કેમીકલ એકઝામીનર સાહેબ પાસે જાઓ. તેણે બાપ-જન્મારામાં જે રસગુસ્તાં આપ્યાં નથી તોપણ તે તમને બરોબર સમજાવી દેશે કે રસગુસ્તાં કયા કયા રાસાયનિક પદાર્થથી બને છે.

પણ આથી તમે એમ માનવાના કે મારું કામ મેં તમારે માથે નાંખી દીધું અને છેવટે સાહેબની પાસે જ ભારતશિષ્યની આપ્યા સાંભળવા જવું પડવાનું. કેમકે તમને ચોક્કસ હસી મંચું છે કે હું પોતે જ આંધળો છું તેથી તમને દોરવાની હિંમત કરતો નથી. તેવું માનતા હો તો ફરી એકવાર કહીશ કે પારકે મોંઢે ખાઈમોળું પારખવાનો ખોટો યત્ન કરશો નહીં. પોતાને મોંઢે આપો અને પોતે જ સ્વાદ નક્કી કરો.

મેં પણ એક વખત તમારી પેઠે ભારતશિક્ષક થું છે તે જાણવા યુરોપથી પુસ્તકના કેટલાય ભારા મંગાવેલા. તમે પણ તેવો જ ધરાદો રાખતા હો તો મારી એટલી બલામણુ છે કે પૈસાનું પાણી કરવાની જરૂર નથી. મારી પાસે જે પુસ્તકોનો સંગ્રહ તૈયાર છે તે ઉછીનો લઈ વાંચી લેજો. અને જે સાંભળવું હોય તો હું પણ તમને તે વિલાયતી બોધ અહિં બેઠાં આપી શકું.

યુરોપીઅન શુરુ તમારી સામે ભારતશિક્ષકની અનેક બ્યાખ્યાઓ રજુ કરશે. ત્યાં પણ તમને કંઈ એક મત મળશે નહીં. હજારો મુનિના જૂદા જૂદા મતમાં સપડાઇ જશે તો પાછી તેની તેવી જ અવ્યવસ્થા રહેશે. એવા જૂદા જૂદા મતવાદોમાં બે મતવાદ તો મુખ્ય છે. તેમના પાલામાં પડતા અટકાવવા માટે મારે તમને કહી રાખવું ધટે છે કે એ બેમાંથી પહેલો મતવાદ રસ્કિન વગેરે પુરાણા સાંપ્રદાયિકોનો છે અને એમાં યુરોપિયન પંડિતોનો લગભગ પંદર આના જેટલો ભાગ સમાઈ રહે છે. એમના મત પ્રમાણે ગ્રીકશિક્ષ જ એકમાત્ર શિક્ષ છે અને ખ્રિસ્તીશિક્ષ પણ તેની સાથે સરખામણીમાં મૂકી શકાય એવું છે. એ સિવાયનાં બીજાં બધાંને તો શિક્ષને નામે ઓળખવાં પણ ન જોઇએ, જેમકે ભારતીય, પારસ્ય, આરબ અને ઈજીપ્ત વગેરે શિક્ષ. એ બધાં તો જંગલી

(૧૨)

અને અધમ શિક્ષ છે, વગેરે. એ રસૂકિન સાહેબના સંપ્રદાયને જંગલી અને અધમ શિક્ષના ઉદાહરણ પોતાના દેશમાં મળી શક્યાં નહીં તેથી તેમને અહિં આપણા દેશ સુધી આવવાની તરફી ભેવી પડી છે. એમને મન તો આપણી દેવમૂર્તિ તે કેવળ રાક્ષસમૂર્તિ જ છે અને આપણાં દેવાલય વગેરે ધણા આબૂષણના ભારથી લદાયલાં હોઈ જંગલીપણાનો સમુદાય છે. એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પાસેથી ભારતશિક્ષ વિષે કંઈ પણ જાણવાનું મળે એમ નથી; અલગત, ગ્રીકશિક્ષ અને ખ્રિસ્તીશિક્ષ વિષે એમની પાસેથી ધણું જાણવાનું મળે એમ છે.

ખીજો મતવાદ સંશોધકોનો છે. તે તમને ભારતશિક્ષનું જૂનું અને નવું તત્વ સમજાવી શકશે ખરા પણ ભારતશિક્ષના રસની વ્યાખ્યા એમની પાસેથી મળવી અસંભવિત છે. વળી એ પણ રસૂકિનના સંપ્રદાયની પેઠે જ ગ્રીકમત છે, અને તેથી તમને બળજબરી પણ એ સમજાવવાની કોશીશ કરશે કે ભારતશિક્ષમાં જે કંઈ સાઈ છે તે ગ્રીક લોકોના જ દાનનો પ્રતાપ છે. કેમકે અમુક મહિના સુધી ગ્રીકસમ્રાટ અલેક્ઝાન્ડર, અને અમુક વર્ષો સુધી તેમના અનુચરો અહિં પંજાબમાં તંબુ નાંખી રહ્યા હતા. આવી રીતે ગ્રીકતત્વ સાથે ભારતશિક્ષના તત્વનો એવો તો ખિચડો કરી મૂકશે કે પછી

તેનું પૃથક્કરણ કરી લેવાની હિંમત કોઈપણ બીડી શકે
જ નહીં.

એ સિવાય યુરોપમાં ખીજે પણ એક સંપ્રદાય છે,—જે-
કે આપણે તેને સંપ્રદાય કહી શકીએ નહીં, કારણ કે આ
મતમાં એચાર ગણ્યાગાંઠ્યા જ યુરોપિયન છે. એઓ ખરેખર
ભારતચિંત્વને તેના ખરા સ્વરૂપમાં સમજવાની મહેનત કરે
છે. એ મતવાદના કોઈ વિદ્વાન પાસે જે તમે જશો તો તે
તમને મારી જ પેડે રસગુલ્લાં પોતે જ ચાખી જોવાનું કહેશે.
વળી તે વધારેમાં એમ પણ કહેશે—“ તમે ભારતવાસી છો
તેથી તમે પોતે જ તીક્ષ્ણ અન્વેષણ વડે ભારતચિંત્વમાંથી જે
રસ ખેંચી શકશો તે અમારા જેવા એક પરદેશીને તો હુલ્લભ
જ હશે. ” એવો અભ્યાસી તો ‘ ભક્તિથી ભૂધર મળે ને
તકથી તે દૂર છે ’ તેમ ‘ વિપત્તિ વિના સંપત્તિ નથી ’
એ બે વાક્યનો ઉપદેશ આપી તમને વિદાય કરશે. સારે છેવટે
ઠાકર ખાઈને અકલ આવશે કે રસગુલ્લાંનો રસ જાણવો હોય તો
પોતે જ રસગુલ્લાં ખાવા સિવાય ખીજે ઉપાય નથી.

હવે જ્યારે આપણી સાથે કલાલક્ષ્મીનો પાત્રો પડ્યો છે
ત્યારે વિશ્વરૂપ ધારણ કરી આપણી સામે આવિર્ભાવ પામવા
સિવાય તે બિચારીને પણ છુટકો નથી. કૃષ્ણ સાથે પાત્રો પડ્યો
હોવાથી કંસને આખું વિશ્વ કૃષ્ણમય નજરે પડતું અને તેથી

(૧૪)

તેનો ઉદ્ધાર પણ શક્ય નથી. વળી જેમ નામકર્તૃન સિવાય કશો નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા તેમજ ઠાકર ખાધા સિવાય શિષ્યની પ્રાપ્તિ માટે નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા.

ભારતશિષ્ય તે શું એવો પ્રશ્ન પૂછનાર મારા રનેહીને તો યોગ્ય ઉત્તર આપી છુટયો; હવે રાજસાહેબને સંબોધવા બાકી રહ્યા છે. મારે પહેલેથી જ કહી રાખવું ધટે છે કે એ આજનો રાંજેન્દ્રવર્ગ—એ મોટા જીવડા કંઈ જૂના જમાનાના રાજાઓ જેવા નથી. એઓ તો ફોર્ટ આર્ચ વોર્ડના બિયામાં ઢળાયલા હોય છે. અત્તર, કૂસેલ, ગુલામજળ વગેરે દેશી વિલાસથી એમનું મન ભડકી ગયું છે. પેરિસથી રીંગોર ઇસેન્સ એમના કસેવર સાથે આકર્ષિત કરવા આવતું હોય છે. મણિમય મહાલયમાં રહેવાથી એમના સ્વાસ્થ્યને ધકકા પહોંચે છે. તેથી યુરોપના મિસ્ત્રીએ બનાવેલા કૈન્ય ચણતરવાળા અને કટગ્લાસવાળા બંગલામાં હવે એઓ તંદુરસ્તી શોધે છે. મોટા જનસંઘ સાથે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળવાને બદલે હવે એ લોકો દર વર્ષે એકવાર વિલાયતની યાત્રા કરે છે,—સમહિપી.

દેવચોગે રાજગાદી પર આરૂઠ થવા પામેલા એ જીવો મને પૂછે છે કે કૈન્ય, ઇટલી, ઇંગ્લીશ, જર્મન, રશીયન, વગેરે કેટકેટલીયે રીત હોવા છતાં તમે છબી ચીતરવામાં હજી

મુધી દેશી પદ્ધતિને જ કેમ વળગી રહ્યા છો ?” ત્યારે મારે કહેવું પડે છે,—“ રાજસાહેબ, હું દેશી પદ્ધતિથી છત્રી ચિતરું તે નવાઇ પામવા જેવું કે આપ શ્રીમંત દેશી અત્તર-ગુલાબને બદલે વિલાયતી ઇસેન્સ ચોપડો છો, રત્નજડિત રાજમહાલયને બદલે ફ્રેન્ચ ચણતરવાળા બંગલામાં સ્વાસ્થ્ય શોધો છો અને શ્રીકાશી ધામ છોડી બેંગ્લોરમાંની યાત્રાની ધુનમાં પડ્યા છો એ વધારે નવાઇ પામવા જેવું ?”

કાસીમ ગરુડ ઉપર બેસી આકાશ માર્ગે ઉડીને મુસાફરી કરવા નીકળ્યો હતો. તમારી સ્ટીમરની મારક તેવું ગરુડપંખી પણ પારના બંદરે પહોંચવા પામ્યું હતું. પણ તે જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાનું બર્ડ કાસીમપણું ગુમાવીને આવ્યો હતો. રાજસાહેબ, કહો તો વાર, હું જ્યાંનો છું ત્યાં જ મરવામાં મુખ માનું એમાં આપને ગભરામણુ શાથી થવી જોઇએ ? બ્રાહ્મણના પુત્રને હોટેલમાં આથડતો જુઓ છો તેમાં તમને કંઈ અચરજ નથી લાગતું અને હું દેવમંદિરના પ્રસાદથી સંતુષ્ટ છું તે તમને એટલો બધો અચરજ પમાડનારો બનાવ થઈ પડ્યો કે અંતે ઉપર પ્રમાણે તમારે એક કઢંગો પ્રશ્ન પણ પૂછવો પડ્યો ! જો જીજ્ઞાસાવૃત્તિથી જ પૂછતા હો તો ઉત્તર આપવામાં મને વાંધો નથી. પણ તે વિષમ વેદનાની કથા સાંભળવાથી તમને શો લાભ ? એક મૃગજળની બ્રમણમાં પડીને હું પણ તમારી મારફ ફાંસ,

(૧૬)

ઈટલી વગેરેના મેદાનમાં દોડી મર્યો છું. કાસીમની માફક હોડીને પણ પહોંચવાનો બદોબસ્ત ઠીધો હતો. પણ મૃગજળ તે કેવળ મૃગજળ જ હતું. ત્યાં આકુલ પિપાસા ક્યાંથી જ્ઞાન્ત થાય ? હવે આ જે રસ્તો લીધો છે એ જ રસ્તો તે માયા-વિનીતું સન્ધાન મેળવી આપશે એવી આશામાં છું.

રાજસાહેબ અને એમ લાગે છે કે આ મારી વાતોથી તમે અને ઠેકાણેસર મગજવાળો માનતા અચકાવા લાગ્યા છો. અને મારા પંજમાંથી છટકી નાસવા જોગવાઈ શોધી રહ્યા છો. પણ તેમ થવું અશક્ય છે. જ્યારે આપે શરૂઆત કરાવી ત્યારે હવે એક શ્લોક સાંભળ્યા વિના આપનો છૂટકો નથી.

अयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

રાજસાહેબ, હું ભારતનો શિલ્પી છું નહીં કે કોઈ બીજા દેશનો એ મુદ્રાલેખને સદા સંભાળી રાખવો અને ભારતીય શિલ્પનો લોપ ન થવા પામે તે માટે પોતાનું આયુ જીવન હોમી દેવું એ મારો સ્વધર્મ છે. પ્રજાપાલનમાં રહેલા તમારા સ્વધર્મ કરતાં એક સ્વધર્મ તરીકે આ મારો સ્વધર્મ કંઈ ઓછા મહત્વનો નથી.

નૃપતિવર ! એક વખત મારે ત્યાં કલાસક્તીનાં દર્શન કરવા માટે એક ફ્રેન્ચમેન આવ્યો હતો.—કેમ આપ ફ્રેન્ચમેનના

નામથી જ એકાએક પ્રકુલિત થઈ ગયા ?—તે કેટલીએક છપ્પી
 જોઈ ચૂક્યા પછી હું ફ્રાન્સ જવાની ઇચ્છા રાખું છું કે
 કેમ તે પૂછવા મંડ્યો. મેં તેને જણાવ્યું કે ફ્રાન્સ જવાથી
 મને શો લાભ ? તે સાંભળી તે ધણો વિચારમાં પડી ગયો:—
 ઠાકપણ ભારતવાસી પરદેશ જવાના લોભને શી રીતે રોકી
 શકે ? ધણીવાર પછી તે પોતે જ જ્યારે સમજી ગયો કે મારી
 વાતમાં મારા ખરા ભારતીયપણાનું રહસ્ય રહેલું છે ત્યારે તો
 તેના આનંદનો પાર જ રહ્યો નહીં. તે મને વિંટળાઈ વળ્યો
 અને આનંદના પૂરમાં વહી જતાં નાચવા મંડ્યો. મને તેના
 આ અદ્ભુત તાંડવથી વધારે આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. વળી તે મોજમાં
 આવી જઈ માફ મુખ્યમુખ્યન તો ન કરી બેસે એવી મને
 ધાસ્તી લાગી તેથી સુકિતપૂર્વક મેં તેના દૃઢ આંલિંગનથી
 સુકિત મેળવી લીધી. એ માણસ આખી પૃથ્વીની સુસાદરી
 કરી વળ્યો હતો. તેનું નામ લખી લેવાનું મને યાદ ન રહ્યું
 નહીં તો તે પરદેશીનું નામ અને ઠેકાણું પણ સંભળાવી આપ
 શ્રીમંતને કૃતકૃત્ય કરત. મારી પાસેથી વિદાય લેતાં તે પોતાના
 ફ્રેન્ચ ઉચ્ચારમાં જે શ્લોક બોલી ગયો હતો તે હું આપની
 સેવામાં રજુ કરું છું. પણ તે શ્લોક આપના કમનસીબે
 સંસ્કૃત ભાષામાં છે, ફ્રેન્ચ કે અંગ્રેજીમાં નથી.

स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

આટલું કહેવાથી હજુર સમજી શક્યા હશે કે બધા

(૧૮)

આપણે જોઈશી કપાળી નાંખી સાહેબ શવા દોડવા છે ત્યારે હું શા કારણથી આ છાત્ર મંદિરમાં અટક્યો જમાવી અહમ શબ્દ બોલ્યો. એકપણીએક બધા જ ને ખસી જાય તો કલાદેવીની પૂજા કોણ કરે ? વળી કોઈ બુદ્ધિભટક્યો અતિથિ આ મંદિરમાં આવી ચઢે તો તેનો સત્કાર કોણ કરે ?

રાજસાહેબ, મનમાં તમે હસતા હશો કે આ પામલ ક્યાંથી આવ્યો ? બાલકના રમકડામાંથી એક ઢીંગલી ઉઘડી લાવીને તેને કલાદેવી નામ આપી મંદિર જમાવી મહંત બની બેસવાનો મારો ઇરાદો લાગતો હશે. બુદ્ધિસાગરના કિનારા ઉપરના ઝીસ, રોમ, ઇટલી વગેરેના શિષ્યના ત્રિશૂવનવ્યાપી અને તેનીસ કરોડ કરતાંય સંખ્યામાં વધારે એવા દેવતાઓને છોડી ઢીંગલીની પૂજા કરનાર તે કેવળ હવામાં ફિલ્લા ચણતો જ મનાય. પણ એમાં આશ્ચર્યનું કારણ નથી તેમ મહંત બની બેસવાનો પણ ઇરાદો નથી. જે વખત મારી આ “ ઢીંગલી દેવીના ” મંદિર પાસે મોટા મોટા સમ્રાટના ધન-ભંડાર હલવાઈ જતા હતા તે વખત કદાચ કોઈ મહંત બની બેસવાની ચોક્કસ કરત; પણ આજે તો આપના જેવા કુશીન રાજસાહેબોએ કલાદેવીનાં જૂનાં વર્ષાસન સુધાં બંધ કરી દીધાં છે. જે એક વખત કલાદેવીની મિલકતનો વહીવટ કરવા પૂરતો જ ગણાતો તે આજનો રાજેન્દ્રવર્મા દેવીને કેવળ ઢીંગલી જ માને એ વર્તમાનકાળને બંધબેસતું જ છે.

કલાદેવીના તરફથી હું તમને અદાલતમાં ખેંચી જવા માગું છું એમ માની કદાચ આપના મનમાં ભય ઉપજે તેથી આ વાત હું અહિંથી જ અટકાવું છું. પણ હું મહાન્ત યની ભેસવાનો ઇરાદો રાખું છું એવું પણ કદી કહેતા નહીં. કેમકે કોઈ સાંભળી લે તો સ્વરાજની માફક સ્વધર્મ અને સ્વશિલ્પ પણ જાહેર શાન્તિને ઘોડો પહોંચાડનારી ભયંકર ચર્ચા ગણાવા માંડે અને એ સ્વધર્મ અને સ્વશિલ્પની ચળવળનો મને નેતા માની લાઈકોઈ રાજપુરુષ મને કમનસીબ ધમાલમાં નાંખે.

વળી એક વાત કહેવાની રહી જાય છે. આપ નેકનામદારે મારી કલાદેવીને દીંગલી નામ આપ્યું એ કંઈ ઉચિત ન ગણાય. એ કલાદેવીની પૂજના અર્ધપાત્રમાં તો આખી ભોગલ સલ્તનતના ધનભંડાર ટલવાયા છે તે આપના સાંભળવામાં નહીં આવ્યું હોય ! જગવિખ્યાત મયૂરાસન તે એ જ દેવીનું સિંહાસન હતું તે ખજર આપને ન હોય ! અને આજે પણ દરિયા પારથી અસંખ્ય મુસાફરો ભારતવર્ષમાં આવે છે તે કોનાં દર્શનને માટે ? આપનો ફ્રેન્ચ મિત્રીએ ચણેલો ખંગલો જોવા કે ?

મહારાજ સાહેબ, જો કલાદેવી માટીની દીંગલી જેવી હોય તો હું પૂછું છું કે આજ સુધી ભારતવર્ષે કદી ચે દુષ્કાળનું મોઢું જોયલું જ નહીં તે કોનો પ્રતાપ હતો ? અને

(૨૦)

આજે કેના અપમાનના મહાપાપથી દુઃખાગતા વિકરાળ મોહમાં
ભારતનાં અસંખ્ય નરમુણ્ડ સર્વદા અવાધા કરે છે ? હવે આપ
સમજી શક્યા હશે કે હું જ્યાં અડંગો લગાવી બેઠો છું તે
કેના મંદિરનો દરવાજો છે, અને એ અડંગો શા માટે લગાવ્યો
છે. રાજસાહેબ, આપે કયી સિદ્ધિ મેળવવા માટે
સમુદ્ધતા પેલા કિનારે નિરંતર સાધના આરંભી છે તે આપ
જ જાણો. પણ હું તો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છું કે મરૂં તોય
મેરચો છોડું નહીં. આ જન્મમાં નહીં તો આવતા જન્મમાં
પણ એ દાર ખુલશે અને દેવીની ઝાંખી થશે.

જૂઓ. આ નિર્જન મંદિરમાં બેસીને હું એક રહસ્યમય
બોદ દર્શી શકું છું:-કાલચક્ર નિરંતર સૂર્યને પશ્ચિમ તરફ ખેંચી
જાય છે. પૂર્વ દિશાને અંધકારમાં નાંખી સૂર્ય જ્યારે આદ્યો
જાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે હવે મામલો ખતમ થયો,
સૂર્ય ફરીથી દેખાશે નહીં. પણ ખીજે દિવસે જોડું છું તો
પૂર્વને સૂર્ય પૂર્વમાં જ આવી રહી ફરીથી પૃથ્વી પર
સુવર્ણના વરસાદ વરસાવે છે. જે કાલચક્ર આજે તમને બધાને
પશ્ચિમ તરફ ખેંચી ચાલ્યું છે તે જ ફરીથી તમને બધાને પૂર્વ
દિશામાં લઈ આવશે, અને હું ધ્યાન પૂરું થતાં આંખ ઉઘાડીશ
ત્યારે તો જોઇશ કે સુવર્ણકમલ જેવા તમારા અસંખ્ય
કરસંપુટ મારા આ મંદિરની કલાલક્ષ્મીની સ્તુતિમાં લાગી ગયા
છે. હું તે જ સુપ્રભાતની પ્રતીક્ષામાં બેઠો છું.

પરિચય.

ભારતવાસીને ભારતશિલ્પનો પરિચય કરાવવો એ તેા એક બ્રાહ્મણને તેના જનોાઇનો પરિચય આપવા જેવું છે. પણ સમયના પ્રતાપથી આજે તેવું કરવાની ફરજ પડે છે.

ભારતીય શિલ્પની પ્રતિષ્ઠા વધારનાર હિવેલ સાહેબને માનપત્ર આપવાનો પ્રસ્તાવ જ્યારે અંગીય સાહિત્યપરિષદમાં આવ્યો ત્યારે આપણામાંથી એક જાણીતા સજ્જન બોલી ઉઠ્યા હતા,—"મુધારામાં સરશ્રેષ્ઠ એવું યુરોપિયન શિલ્પ છોડી ભારતીય શિલ્પની ચર્ચા કરવી, અથવા તેની પ્રતિષ્ઠા વધારનારને માનપત્ર આપવું એ કેમ સાંખી શકાય? અહિંના શિલ્પમાં એવું કયું અપૂર્વ તત્વ સમાઇ રહેલું છે? જેમ પાશ્ચાત્ય શિલ્પ આગેહૂમ માણસ અને આગેહૂમ જનાવર ચિતરી શકે છે તેમ કાષ્ઠપણુ વખતે અહિંના શિલ્પે કરી બતાવ્યું છે કે?" હિવેલ સાહેબ આ વાત ઉપર ધ્યાન ન આપતાં અરસિકેષુ રસિત્વનિવેદનમ્ જેવું જ માને એ તેમને શોભે. પણ આપણે તો એવી રીતે ઉપેક્ષા કરવા જતાં ધણી બૂઠ કરીએ છીએ. કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે એ સ્વશિલ્પ અને સ્વધર્મ ઉપર કંટાળેલી, પરશિલ્પ અને પરધર્મ માટે લોભુપ વ્યક્તિ કંઈ જેવીતેવી નથી; એમના સૂરમાં સૂર મેળવી રાગડો તાણનારા ગાયકોની સંખ્યા આપણા દેશમાં બહુ મોટી છે. એવી સ્થિતિમાં મૌન રહેવાથી ચાલે તેમ નથી. વિરોધીની

(૨૨)

સંખ્યા નાનીસુની હોય તો ઉપેક્ષાથી તેમને પહોંચી વળાય-
મોટી સંખ્યા સામે જોન રહેતાં તે જોન સમ્મતિનું જ સૂચક
ચર્ચ પડે. તેથી તેમને ખરે રસ્તે દોરવાની કિંમતથી નહીં તો
નિદાન આપણા મનના સમાધાનને માટે પણ એમના પ્રશ્ન પર
ચર્ચા કરવી જરૂરની ચર્ચ પડી છે.

એ 'સાંભળ્યું' છે કે નેપાળમાં જો કોઇ શાસ્ત્રવિદિત
છપ્પી ન ચિતરતાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ચિતરે-દેશી પદ્ધતિ છોડી દઈ
પરદેશી પદ્ધતિ પકડે તો તેને કેદખાનાની શિક્ષા દરમાવવામાં
આવે છે. આપણા પરશિષ્ટપણુપ્પ દેશભાષાઓને માટે પણ
એવી સમવડ કરી હોય તો ઠીક પડે ! પણ એ દરખાસ્ત લઈ
હું જેની પાસે જઈશ તે જ પહેલાં મને કેદમાં પૂરી દેશે !

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે—Look before you leap.
જ્યાં ઉભા રહીને તમે તમારી જીવનયાત્રા ચલાવી રહ્યા
છો તે સ્થાન છોડી દઈ અજાણ્યા સ્થાનમાં પડેલા કોઇ અજા-
ણ્યા પદાર્થ માટે એકાએક કુદકો મારવો એ ડહાપણુબધુ
નથી. સ્થિર બુદ્ધિથી વિચારવું જોઈએ કે જે પદાર્થ માટે
કુદકો મારવા વિચાર કરો છો તે ખરેખર એટલી બધી કિંમતનો
છે કે નહીં કે જેથી જીવનને પણ જોખમમાં નાંખી શકાય.
જે આપણું પોતાનું શિલ્પ આપણી જીવનયાત્રાની બધી બાબતથી
આપણા મનને હરણુ કરી રાખી શકયું, જે શિલ્પને સહાયબૂત
બનાવીને આપણો ધર્મ દેશવિદેશમાં ફેલાવો પામી શકયો અને

આપણા જીવનના મુખ્ય અને ગૌરવ વગેરે જે સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે તે સિદ્ધિને છોડી દઈ પશ્ચિમ સાગરની પેઠી પાર પડેલા અનન્યતા કોઈ એક ચળકતા પદાર્થ માટે એકાએક સંમુદ્રલંઘન કરવા કુદરેક મારવામાં પણ જોખમ છે. અને અકસ્માત્ વિપત્તિ આવી પડતાં તેને ઝીલી લેવા સામો કિનારા પરતું કોઈ દોડી આવે એમ નથી. એમણે વિષ જેવું જાણી જે રાજકુમાર તેને લાગ કરી નિહાળે થયો તેના અરણ્ય-સ્પર્શથી તો આપણે સૌ કોઈ પોતાને ધન્ય માનીએ છીએ. પણ કોઈ મૂર્ખ દેડાઈ માણસ પોતાની બધી નિહાળત અરખાદ કરી દઈ દેવાળું ઢાઢી બિખારી બનીને ફરતો હોય તેને કાણ ક્યારે પૂછે છે ? અંગ્રેજી શિક્ષણ ભારતવર્ષમાં શરૂ થયાને હજી તો દોઢસો વર્ષ જે થયાં છે તેમાં વળી પાશ્ચાત્ય સ્થિતિ સાથે તો આપણો ત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષનો જે અધુરો પરિચય છે અને તેજસમાં તો આપણે perspective, light, shade વગેરે મર્યાદાઓ વિભાજીતી શબ્દ મોંઢે કરી લઈ આપણા પુરાણપુરુષ વિધિઓ ઉપરથી આસ્થા ઉપાડી લઈ, પશ્ચિમ આકાશના કોઈ ચળકતા અનન્યતા પદાર્થ ઉપર ભોલુપ બની જઈ અતલ સમુદ્રમાં ઝંપલાવવાની ગોઠવણ કરવા મંડી ગયા છીએ એ 'not looking before leaping' જેવું નથી શું ? પોતાનું રહેઠાણ છોડી જવાને કાણ ખુશી હોય ? જો નવા રહેઠાણ વિના ન જ ચાલે તો

(૨૪)

પહેલાં તે નક્કી કરી લઈ નવા રહેઠાણની બંધી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂલતાનો હિસાબ કાઢી અને તે નવા રહેઠાણને આપણા જૂના રહેઠાણના જેટલું જ સગવડવાળું કરી લીધા પછી સારું ચોપડીકું આવતાં વાસ્તુ કરવું જોઈએ. દેશી શિલ્પને છોડી પરદેશી શિલ્પ લેવા જતાં પણ આ નિયમ તોડવો જોઈએ નહીં.

બરસી ખાવામાં અને તેના શુણ્ણ સાંભળી જવામાં પણો ફર છે. બરસી ખાધા સિવાય તે પેંડા કરતાં મીઠાશમાં કેટલી વધારે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અને એ કપુલ કરવા જેવું જ છે કે પેંડા ખાધા સિવાય એટલી બરસી ખાવાથી પણ કરો નિર્ણય કરી શકાય નહીં. પાશ્ચાત્ય શિલ્પાચાર્ય પાસે જઈએ તો પહેલાં પોતાનું શિલ્પ શું છે તે બરાબર સમજી આવવાનું તેઓ કહેશે. અને આપણું પૌર્વાશ શિલ્પ સમજવા જતાં પાશ્ચાત્ય શિલ્પની કિંમત આંકતાં આવડવું જોઈએ. શિલ્પના વિદ્યાર્થીએ આમ બંને શિલ્પના ધક્કા ક્યાં સુધી ખમવા તે નથી સમજાવું. ત્યારે વિદ્યાર્થીને માટે કયો પંથ હશે ? મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ એટલું યાદ રાખી સ્વશિલ્પ તરફ જ મંડી પડવું એ એક માર્ગ છે. વળી જો તમે પોતાને વધારે અકલ્પવાળા માનતા હો તો પાશ્ચાત્ય શિલ્પવહિની એક વાર પતંગિઆની માફક વિષમ જવાલા વેઠી આવીને વહિનો મધુર સ્પર્શ લક્ષમાં

રાખી સ્વશિલ્પના અભ્યાસી બનવું એ એક બીજો માર્ગ છે. એમાંથી પહેલો માર્ગ તે ઋણુમાર્ગ છે. એ માર્ગે જતાં ધણું જોખમ ટળી જાય છે. તારણહાર પણ તું અને મારણહાર પણ તું જ છે એમ કહી ભારતકલાના ચરણે વિંટળાઇ વળવું એ જ એનો અર્થ છે. એ ઉપાયથી બરેથી પેંડા કરતાં કેટલી મીઠી છે તે તો નથી જણાતું પણ બરેથીમાં કાંઇ ઓછું માધુર્ય નથી એટલે તો ઓક્સ ખ્યાલ આવી શકે છે. પણ એ રસ્તામાં એક ઉપાધિ વળજે છે, તે એ છે કે એકવાર બરેથી ખાધી કે પછી પેંડા ખાવાની લાલચ ઉત્પન્ન થાય છે. કાંચ જાણે પેંડામાં કેટલીએ મીઠાશ હશે એવી એક લાલસાના બીજ એ રસ્તે જનારના મનમાં રોપાઇ જાય છે. અને તેથી લાગ મળતાં તે પેંડાની છાબડી તરફ પોતાનો આતુર હાથ લંબાવે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સ્વશિલ્પના ચરણમાં સમ્પૂર્ણ આત્મ-સમર્પણ થવામાં ખામી રહી જાય છે. અને પતંગચિત્તિ નામનો બીજો માર્ગ લઇએ તો જો કે તેમાં ધણી જવાલા તો વેઠવી પડે છે પણ સાથેને સાથે અકલ્પ એવી તો ઠેકાણે આવી જાય છે કે પછી જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી તે કદી ડગતી નથી. પછી તો આગથી દાઝેલા બળદની માફક પશ્ચિમના સિંદુરીઆ રંગથી અભ્યાસીનું દાઝેલું મન ભડકવા જ કરવાનું. પહાડ જેવી વિપત્તિઓમાં થઇને પસાર થયા વિના આનંદ સાથે જીવનનો ગાઢ પરિચય થતો નથી. શિલ્પ-શિક્ષણનો આ

(૨૨)

યતઃગત્તિ માર્ગે પરિણામે આપણા દેશી શિલ્પ સાથે આપણા જીવનનો એવો સમ્બન્ધ જોડી આપે છે કે જે કદી તૂટતો જ નથી. આ સ્થિતિ, બીજા બધાં ધર શરી વળીને પોતાના ધરમાં આવી પાડી થયેલી સોગડીના જેવી જ છે. તેને પછી કોઈપણ જાતનો ભય નથી રહેતો. હરકોઈ રીતે શિલ્પ-સામ્રાજ્યના વિદ્યાર્થીએ બીજાં શિલ્પોની માફક સ્વશિલ્પની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના નાસ્ત્યેષ ગતિરન્યથા. નદીનો પ્રવાહ દેશદેશ-નંતરમાં થઈને આગળનો આગળ ધપે છે પણ ન્તે પોતાના મૂળ જરા સાથેનો સમ્બન્ધ તોડીને નહીં. મૃત્યુ તો એ જ રાહ જોઈ રહેલું હોય છે કે આપણે ક્યારે મૂળથી છૂટા પડીએ. વળી એ પણ સાચું છે કે દેશદેશાનંતરમાં થઈને આગળને આગળ જ વધે જવાનો નદીનો જે સ્વભાવ છે તેને અટકાવી દેવામાં આવે તો પ્રવાહ અટકી જાય અને તેનાં નિર્મળ નીર તે દુર્ગંધમય થઈ જાય. પરિણામે વખત જતાં નદીનું ચિહ્ન પણ લોપ પામે.

પુરાતન સાથે નાડીનો સમ્બન્ધ તોડી નાંખવાથી જે દશા થવાની તે જ દશા નવીન સાથે સહમત ન થવાથી પણ થશે. એ નિયમનું ઉલ્લંઘન જે દેશના શિલ્પે કર્યું તે શિલ્પ આજે પૃથ્વીમાં પોતાનું એક ચિહ્ન સરખુંય સાબીત રાખી શક્યું નથી. દ્રૂંકમાં કહીએ તો જ્યારથી શિલ્પ અને સભ્યતાની બાબતમાં આપણે adopt કરવામાં જ મશગુલ થઈ જઈએ

છીએ અને adept કરવાનું તદ્દન વિસારી દુષ્ટો છીએ ત્યારથી જ આપણું શિલ્પ અને સભ્યતા એ બન્નેની મરણ પથારી તૈયાર થતી હોય છે. જ્યારે આપણે કાંઈપણ પરદેશી શિલ્પની ઉપયોગિતા અને અનુપયોગિતા તરફ નજર આપ્યા સિવાય વિના વિચાર્યે તેને ગ્રહણ કરવા દોડી જઈએ છીએ ત્યારે આપણે adopt કરીએ છીએ અને જ્યારે તેમ ઉતાવળા ન બની જઈ તે શિલ્પની બધી દિશા તપાસી જોઈને તેમાંનું જેટલું નકારાનું અને વધારે પડતું હોય તેટલું દૂર કરી તેના ઉપયોગી ભાગને આપણેત્યાં બંધાયેલો આવે તેવો કરી લઈ વિચારપૂર્વક સ્વીકારીએ ત્યારે આપણે adept કરીએ છીએ. આગેદમ સાહેબના જેવા સાજ સજવા એ adopting કહેવાય કેમકે ત્યાં કશો ફેરફાર નથી કરી શકાતો, અને જ્યાં ‘અમારું’ શબ્દ આવી લાગે ત્યાં adepting હોય છે.—અમારું ઘર, અમારો પહેરવેશ, અમારું શિલ્પ, વગેરે.

adeptingશક્તિએ માણસની પાચનશક્તિની ઉપમા આપી શકાય. કેમકે એ બન્નેમાં બહારથી આવતા પદાર્થને પોતાને પોષક થઈ પડે એવો અનુકૂળ પદાર્થ બનાવી લેવાની શક્તિ સરખી જ છે. પાચનશક્તિ જેવી રીતે શુદ્ધ પદાર્થને લોહીના રૂપમાં ફેરવી નાંખી શરીરની જીવનક્રિયાને વધારી આપે છે તેવી રીતે શિલ્પની adeptingશક્તિ પણ બહારથી આવેલી નવીનતાને હજમ કરી લઈ અમૃતના રૂપમાં ફેરવી

નાંખી શિલ્પની જીવનકલાને વધારી મૂકે છે. એ adepting-શક્તિએ આપણા શિલ્પમાં જૂના વખતમાં કેવાં કામ કર્યાં છે અને હાલ અવિચારી adoptingને પરિણામે શિલ્પશરીરમાં કયો વ્યાધિ દાખલ થઈ ગયો છે તે વિચારવું અપ્રાસંગિક ગણાશે નહીં. આપણે શિલ્પશરીરની પોષક adeptingશક્તિને તદ્દન વિસારી મૂકી છે અને તેને બદલે adopt કરવાનું શીખ્યા છીએ. તેનું ઉદાહરણ શોધવા દૂર જવું પડે એમ નથી. આપણા ગ્રીમ્તોના ખંખલા અને તેમના સરસામાન તરફ નજર આપીશું તો ખડું રહસ્ય સમજાઈ જશે. adeptingશક્તિએ પ્રાચીન કાળમાં ભારતના શિલ્પશરીરને કેવી રીતે પુષ્ટ કર્યું તે જોવું હોય તો પ્રાચીન એશિયાટીક આર્ટની ચર્ચામાં ઉતરવું જરૂરનું છે. તુર્કીમાં બાંડીને જપાન અને એક તરફથી ચીનથી તે તાતારની ઉત્તર સીમા અને બીજી તરફ દક્ષિણ મહાસાગરના વિરાટ ભૂખંડના શિલ્પની એકપછીએક વિભાગવાર ચર્ચા કરવી પડે છે. ત્યારબાદ એ બધા વિભાગોને એક પ્રવાહથી એશિયાટીક આર્ટ તરીકે અખંડતા આપનાર યૌદ્ધયુગના મહાશિલ્પ તરફ નજર આપવી પડશે. યૌદ્ધયુગના ભારતશિલ્પના વિરાટ પ્રવાહ તરફ નજર ફેરવશો તો જણાશે કે યૌદ્ધધર્મની સાથેને સાથે જ ભારતીય શિલ્પ પણ જૂઠ્ઠાં જૂઠ્ઠાં શિલ્પોની સાથે બળ પોતાનો અસીમ વિસ્તાર કરીને ત્રિપુલ પ્રવાહના આકારમાં વહું જાય છે. ચીન દેશમાં જાઓ,

જપાનમાં ફરે, અને વળી તુર્કની મરુભૂમિમાં જૂઓ તો બધે જ તમને આ વરાડના સ્વપને ભારકર્મથી ભૂષિત કરનારૂં અને અજાંતાની શુદ્ધને વિવિધ ચિત્રોથી રંગી નાંખનારૂં ભારતશિલ્પ પહોંચી વળેલું જોવામાં આવશે. એ શિલ્પ જ્યાં જ્યાં ગયું ત્યાં ત્યાં એણે પોતાની વિજય-પ્રશસ્તિ ઉજવેલ અક્ષરમાં કોતરી દીધી છે. પણ તેમ કરવામાં એણે તે તે દેશના સ્થાનિક શિલ્પને જરાપણ હરકત હીધી નથી એ જ ભારત-શિલ્પની મહત્તા છે. જેમ રાજની કુશિઆરી પ્રગ્લને જરા ચે હરકત કર્યા સિવાય પોતાનો પ્રભાવ બેસાડવામાં રહેલી છે, પોતાના પ્રવાહને પુષ્ટ કરવા છતાં શાખાનદીને નહીં ચૂસી લેવામાં જેમ મહાનદીની મહત્તા રહેલી છે તેમજ ભારતના મહાશિલ્પની મહત્તા પણ પ્રસંગમાં આવી પડેલાં બીજાં શિલ્પોને વિનષ્ટ ન કરી નાંખતાં પોતાને ઉપયોગી થઈ પડે તે રીતે તેના અંગીકાર કરી લેવામાં રહેલી હતી.

બસ્ત્રક રોગથી પિડાયેલો માણસ ધડીએ ધડીએ ખાવાનું જ માંગે છે. શરીર બહારથી પુષ્ટ દેખાવા છતાં બોહીને બદલે મેદ વધતો જાય છે અને અન્તે એક શુભ ચોધડીયું શોધી કાઢી રોગીનો પ્રાણવાયુ પેટ કાઢીને અનંતની યાત્રા માટે નીકળી પડે છે. કોઈ અજાણ્યા કારણને લઈને જો adeptingશક્તિ નાશ પામે તો શિલ્પની પણ એ જ દશા થાય. એ રોગની માફક જો શિલ્પ પણ બહારની

વિદેશી વસ્તુઓનું વગર વિચારે આતુરતાથી ભક્ષણ કરે
જન્મ તો એવા adoptના પરિણામે adeptingશક્તિનો
ક્ષય થતાં અતિભોજનના ભારથી શિલ્પનો શ્વાસપ્રશ્વાસ અટકવા
માંડે અને એ બધા બહારનો સંચય તે કેવળ રુધિર શૌષ્ઠ
અર્ધ પડે. પામનશક્તિની માફક આપણા શિલ્પશરીરમાં પણ
adeptingશક્તિ કદી ચે ન હોત તો તે પ્રાચીનકાળમાં અનેરા
સૌન્દર્યથી અલંકૃત ન થઈ શકત. અને આજે લગભગ
દોહસો વર્ષથી આપણા adoptમાં આવેલી બધી વિદેશી
વસ્તુઓનો માર સહેવા છતાં આપણું શિલ્પશરીર પોતાનું
શિર ઉંચું કરવું નજરે પડે છે તે ન પડત. બોદ્યુમથી માંડીને
તે ઠેક મોગલ સામ્રાજ્યના અંત સુધીમાં વિવિધ ધર્મ અને
વિવિધ સભ્યતાએ આપણા ધર્મને આપણી સભ્યતા સાથે જેવી
રીતે એકમ મેળવ્યું હતું તેવી જ રીતે આપણા શિલ્પમાં પણ
બીજાં દેશીય શિલ્પ આવી મળ્યાં હતાં તેની ગણતરી નર્ધ
છતાંય એ બધા વિવિધ સ્વરોમાં આપણા શિલ્પનો પુગત-
દુપદનો પવિત્ર સ્વર ચોક્કસો સંભળાઈ આવે છે. અને તે
સ્વર તે ધ્યાનૈકતા છે:—

प्रतिमाकारको मर्त्यो यथा ध्यानरतो भवेत् ।

तथा मान्येन मार्गेण प्रत्यक्षेणापि वा खलु ॥

જેમ નાભિ એ શરીરનું મધ્યબિન્દુ છે તેમ તુકડિ
માંડીને તે જપાન સુધીના વિશાળ અને વિરાટ એશિયાઈ

શિલ્પનું મધ્યગિન્દુ તે આપણું ભારતીય શિલ્પ છે અને તે ભારતીય શિલ્પનું મૂળ છે ધ્યાન. આખા જગતના મૂર્તિશિલ્પને આપણા દેશ એક જ મૂર્તિ આપી છે અને તે બુદ્ધદેવની ધ્યાનમૂર્તિ. જગતમાં એ અદ્વિતીય છે. શિલ્પજગતની જે ઉચ્ચાઇ ઉપર એ બુદ્ધમૂર્તિનું આસન છે તે ઉચ્ચાઇ સુધી શ્રીક-શિલ્પથી પોતાની બધી પ્રવીણતા અને સમ્મતાં સૌન્દર્યની મદદ હોવા છતાં કદી પહોંચી શકાયું નથી. એ બુદ્ધમૂર્તિ વિશે મહાન્ શિલ્પસમાલોચક હેબેલ સાહેબ લખે છે:—

“ Now Buddha as we know attained to his Buddhahood at the close of a long fast; and according to the Canons of European art he should have been represented in a state of extreme emaciation. + + + * but the Indian sculptors never descended to such vulgarity. With their finer artistic insight they would not take the hideousness of the starvation as the Symbol of their worship; they thought not of the feeble wasted human body but only of the spiritual strength and beauty the Master had gained through his enlightenment. They give him a new spiritu-

alised body, broad shouldered, deep chested, golden coloured, smooth skinned, supple and lithe as a young lion."

શુદ્ધત્વની સાધનામાં શુદ્ધભગવાનનું શરીર નિરંતર ઉપવાસોથી અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયેલું હતું તેથી પાશ્ચાત્ય શિક્ષ્ય જો તેમનું ચિત્ર ચિતરવા જોસત તો તે એક ઉપવાસકૃશ્ન, જીર્ણ અને અસાર કબેવર ચિતરત. પણ ભારતના શિક્ષીઓએ એવી મુખાંધ કદી કરી નથી. જીર્ણ અને સંકુચિત મુખશ્રીવાળા નિઃસાર અસ્થિપિંજરને તેમણે પોતાની પૂજની વેદી ઉપર નથી ગોઠવ્યું. તેમણે શુદ્ધદેવના ક્ષીણ પાર્શ્વિક શરીરનું ધ્યાન નહીં ધરેલું. તેમણે તો આધ્યાત્મિક અમરસત્તાના ઘાતાનું આન્તર પ્રકાશથી દેદીપ્યમાન સ્વર્ગીય શરીર પોતાના ધ્યાનમાં જોયું હતું. તેથી સિંહના જેવું એક ઉન્નત સ્કન્ધનું, વિશાળ વક્ષવાળું, કનકકાન્તિ, મસૃણ અને મૃદુલ અવયવોવાળું ભાવમય શરીર ખડું કરી લીધું.

આપણું શિક્ષ્ય આપણને શું આપી શકે છે તે આ એકલી શુદ્ધમૂર્તિથી અને શુકાચાર્યનાં કેટલાંએક અનુષ્ટુભથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આપણે જો ભારતશિક્ષ્ય પાસે આપણા ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરની મૂર્તિ માંગી હોત તો તે આ કલકત્તાની ગોલ્ડફીને કિનારે ઉભેલી ઇંગ્લીયન શિક્ષકશ્રીએ મોકલી આપેલી દુર્બળ,

જૂઠું મૂર્તિ કદીપણુ ન આપતાં સાગરની પેઠે પ્રસાન્ત, ગંભીર,
 શાંતજ્યોતિથી જળહળતી તેમની તેજોમય અમરમૂર્તિ આપત
 કે જે આપણા મનમાં સદા રમ્યા કરે છે અને જેને આપણે
 સ્મારતના શિષ્યની માનસ મૂર્તિ કહી શકીએ

મારા પિતામહની મૂર્તિ કે છપ્પી પચાસ વર્ષ સુધી
 શોધતાં એ ન મળી પણુ તેથી પિતામહની મૂર્તિને અભાવ
 મને જણાતો નહીં. કારણ કે તેમના વિષે ધણુ જુદાને વાતો
 કરતા અને તેમનું વર્ણન કરતા મેં સાંભળેલા; તેથી તેમની
 એક કમનીય, હસતા મુખડાવાળી પ્રકૃષ્ઠ છપ્પી મારા
 માનસપટ પર સ્પષ્ટ રેખાથી ચિત્રાત્મ ગએલી. એક દિવસ
 અચાનક વર્ધમાનના રાજમહેલમાંથી મારા પિતામહની એક
 ઓઝલ-પેષ્ટીમ છપ્પી મળી આવી. જે કે તે મળી આવ-
 વાથી મને આનંદ તો થયો પણ તેમાં પિતામહનો ચહેરો
 જોઈ હું ધણુ નિરાશ થયો. મને એમ લાગ્યું કે આ તો
 મારા તે પિતામહ નથી કેમકે તેવું પુષ્ટ સરીર અને ભરાવાદાર
 હસતું મોઢું તથા કોઠપણુ જતની કૃત્રિમતા વિનાનો પહેરવેશ
 એ બધું તે છપ્પીમાં ન હતું. જે કે એ છપ્પી ઉપર પિતામહની
 ચોતાના હાથે કરેલી સહી ઉપરાંત ખીજ ધણુ પૂરાવા હતા
 તોપણુ મારા પરિવારની ધણી ડોશીઓએ તે છપ્પી મારા
 પિતામહની હોવાનું નાકબુલ કર્યું. મેં પણ જે કે તે છપ્પી
 ‘કેમીલી પોરદ્રેષ્ટ ગંભીરી’માં જોડવી તો ખરી પણ મારા

ચત્રમાં તે જુદી જ મૂર્તિ ચોંટાળી રહી કે જે આ જોખમ-
 મેળિંગ કરવાં સક્ષમ અને વધુ જાણી હતી. તે જાતની
 જાણીથી હું પિતામહની સદા કલાતી અવલવૃત્તો, આપ જવાણ
 શું કારણ હશે ? હું એક માત્ર હું કે આપણે જે કંઈ આ
 ચર્ચાશી જોખમે છીએ તે દસ્ય પદાર્થની સાચાવી અને
 કપટ મૂર્તિ છે. અને જે કેવળ ખતથી જ દેખી શકાય તે જ
 જાણી મૂર્તિ હોય છે. શાસ્ત્ર પ્રજ્ઞ કહે છે કે સત્ય એ આંખથી
 દેખાતું નથી પણ મનોવેદ છે—મનોમાત્રિકગોચરમ્ ।

આપણું ભારતક્ષિત્ર તે કહે છે કે મહાત્મા વિદ્યા-
 સાગરના ધડપલ્લથી ઘેરાયેલા, કાલુભંજર પાર્થિવ શરીરનું ખીણું
 મેળાએ શો લાભ ? આ લો, હું તમને તે મુક્તાત્માની અંજર
 અને અમર મૂર્તિ આપું છું કે જે મૂર્તિએ તેઓ દેવલોકમાં
 વિશાળ છે અને તમારા મનોલોકમાં વિરાજવા હચ્છે છે. આ
 જ વિષયમાં આપણા શિલ્પથી પાશ્ચાત્ય શિલ્પ જુડું પડે છે.
 હોવેલ સાહેબે એ જુદાઈ ચોક્કસ કરી બતાવી છે;—

European art has, as it were, its wings
 clipped; it knows only the beauty of earthly
 things. Indian art soaring into the highest
 emphyrean, is ever trying to bring down to
 earth something of the beauty of the things
 above. + + + . Physical beauty was to

the Greeks a divine characteristic, the perfect human animal received divine honours from them both before and after death.

The Hindu artist has an entirely different starting point. He believes that the highest type of beauty must be sought after, not in imitation or selection of human or natural forms but in the endeavours to suggest something finer and more subtle than ordinary physical beauty. + + +. Indian art is essentially idealistic, mystic, symbolic and transcendental. The artist is both priest and poet."

પાશ્ચાત્ય શિલ્પની પાંખ કપાલ ગચેલી છે; તે છે લૂન-
પક્ષ હવે દ્વિજઃ । તે આ પાર્થિવ સૌન્દર્યને જ ભણે છે.
પણ પૃથ્વીથી ધણે દૂર વિશુદ્ધ ગગનમાં વિહરનાર આરતવું
શિલ્પવિહંગ તો સ્વર્ગીય સૌન્દર્યને ધરાધામમાં લાવી સ્થાપવાની
કૌશલ્યમાં વિચરે છે. પાર્થિવ સૌન્દર્યરાશિ એ શ્રીક શિલ્પની
દેવપ્રતિમા છે. સદ્ગુણના સમુદાયથી પરિપૂર્ણ નરદેવ, જીવિત
અને દિવંત બન્ને અવસ્થામાં શ્રીક શિલ્પનો ઉપાસ્ય દેવ હોતો.

પણ આર્યશિલ્પ એથી તદ્દન જુદા પાયા ઉપર
ચણાયેલું છે. તે આ નશ્વર માનવદેહમાં કે બીજા કશુંક અંગુર

પ્રાકૃતિક પદાર્થોમાં સૌન્દર્યની ભાળ મેળવવા મથતું નથી. તેથી આતુકરણ તરફ કે ચતુર્પૂર્વક સંમિત કરેલા મનોરમ પદાર્થ-સમુદાય તરફ તે નથી જોતું. તે તો આ સાધારણ સ્થૂળ સૌન્દર્યના કરતાં વિશુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ એવી અનિર્દેશ્ય સત્તાને નિર્દિષ્ટ કરવા મથી રહેલું છે. આર્યાશિલ્પ એ ઐદિક નથી પણ આધુનિક છે, તેમજ પ્રાકૃત નથી પણ ભાવમય છે. એતું દૃષ્ટિચિન્દુ છે ગદ્યમ્ ગમીરમ્. અને જ્યારતનો શિલ્પી તે જગતનો સિદ્ધયોગી અને વિશ્વકવિ છે.

પૌર્વાત્ય શિલ્પે આપણને શું આપ્યું છે અને શું આપી શકે છે તે જોયું. હવે આપણે જે પાશ્ચાત્ય શિલ્પના મૃગજળ તરફ આતુરતાથી દોડી રહ્યા છીએ તેણે આપણને શું આપ્યું અને હવે તે આપણને શું આપી શકે એમ છે. તે જોવું રહ્યું. પૌર્વાત્ય શિલ્પના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખતાં માલમ પડે છે કે એ પાશ્ચાત્યશિલ્પરાહુના ગ્રાસમાં આપણે આજે જ નથી સપડાયા મુણ પ્રાચીનકાળમાં આ જાંબુદ્રીપમાં ગાન્ધાર દેશના સુવરેલા રાજા અને તેમની પ્રજાએ શિલ્પની પાઠશાળાઓમાં મોટા પ્રમાણમાં ગ્રોકો-રોમન શિલ્પ અને એ શિલ્પના શિક્ષકોને કામલ કરી આપણી કલાલક્ષ્મીના લલાટ પર ગોરા બોકોના સિકાનો ડાખ સદાને માટે ચોંટાડ્યો છે. જેને સૌન્દર્યનો ચોડા ધણું પણ ખ્યાલ છે તે હૃવેલ સાહેબના મતમાં મળીને કહેશે જ:-

“ The Buddhas and Bodhi Sattvas of

this period are soulless puppets, debased types of the Greek and Roman pantheon posing uncomfortably in the attitudes of Indian asceticism. Not even in the best types of Gandhar do we find the spirituality the worshipfulness of the true Indian ideal."

ગાન્ધાર શિલ્પના યુગમાં બુદ્ધની અને બોધીસત્વની જે મૂર્તિઓ ઘડાઈ છે તે બધી ભારતની યોગસુદ્રાવાળી હોવા છતાં સહજ ચાંચલ્યથી દૂષિત અને ભાવહીન પૂતળાંઓના જેવી હોઈ મીઠશિલ્પની 'દેવસભા' ના ખંડિયેરોમાંથી નીકળી નાસીને ગાન્ધાર દેશમાં આવી વસેલી લાગે છે. ગાન્ધાર શિલ્પમાંના ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમૂના જેવી મૂર્તિ પણ ખરા આર્યશિલ્પની આધ્યાત્મિકતા અને પ્રગઢ ભક્તિની છાયાને સુદ્ધાં પહોંચી શકી નથી.

કહેવત છે કે History repeat itself. જે દિવસથી પાશ્ચાત્ય શિલ્પને માટે આપણે દોડી ગયા તે જ દિવસથી આ દુષ્ટત્વનો પુનર્ભવ થયો છે.

પાશ્ચાત્ય શિલ્પ આપણને શું આપી શક્યું તે જ્ઞેયું. હવે તે શું આપી શકશે—તે શિલ્પદેવતામાં કથી કથી શક્તિઓ છે તે મુરોપિયન પંડિત મેક્સ નોર્ડેના મોંઠે સાંભળીએ:—

"The art of future will be no little

chapel but a mighty cathedral wide enough to admit the whole mankind and that will be exactly its vocation : to be hallowed place wherein mankind will rise again to the childhood of God for which religion has educated them in past ages of evolution."

ભવિષ્યમાં આ (યુરોપીઅન) આર્ટ તે કેવળ નાની મદૂલી જ નહીં રહેશે પણ આખી માનવજાતિનો સમાવેશ થઈ શકે એવો વિશાળ મંડપ હશે. સમગ્ર માનવજાતિને આમંત્રવાનો જ એનો ધર્મ થશે. એ શિલ્પમંડપમાં માનવજાતિ પોતાના દેવસન્તાનપણાના વિકાસ તરફ વળશે કે જે વિકાસને માટે જૂતકાળના ક્રમવિકાસમાં ધર્મે શિક્ષા આપી છે.

એકસ નોડોની વાત સાંભળતાં જ પાશ્ચાત્ય શિલ્પના વિરાટ ભવિષ્ય માટે મોટી આશા બંધાય છે. પણ એ વિષે જરા ઉંડા ઉતરી પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે. એકસ નોડો કોની પાસે દિગ્વિજયની આશા રાખે છે ? અને જેના ઉપર તેઓ પોતાનું ગમનરપર્શી દેવળ ખડું કરવા ઇચ્છે છે તે પાથો કેવો છે ? નાની મદૂલી કદી ગમનરપર્શી દેવળ બની શકે નહીં. આર્ટનું આહ્વાન હજી સુધી સંભળાતું નથી. નાની મદૂલી મોટી ગમનરપર્શી દેવળ હજી થાય તો માનવજાતિ પવિત્ર થવા પામે અને તેમ થાય તો આપણે દેવસન્તાન થઈ અમર થઈએ !

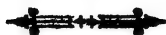
કૂચ સહીસલામતે જમાવસ્થામયિ પસાર થઈ જન્મ પામે અને ત્યારબાદ પ્લેગ, ફાલેરા વગેરેથી બચી, અકસ્માત્ અકાળપ્રત્યક્ષી પણ બચી જઈ યુનિવર્સિટીમાં પાસ થઈ સિવિલજન કરવા નીકળે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવાની છે ! એવો એરેખીયન નાઇટ્સની માફક કલ્પનામાં બહુ જ સુંદર લાગે છે પણ એરેખીયન નાઇટ્સમાંના કાચના ગ્લાસની માફક એકસ નોટોઈડ સ્વપ્ન પણ અકસ્માત્ એકજ ઠોકરે ભાંગી નહીં જશે એમ કોણ કહી શકે છે ? આપણામાં ધૈર્ય છે પણ તેની ચે અમુક સીમા હોય છે. દેવસન્તાન થવાતું હકમ તો આપણે ત્યાં પણ છે ન—

દેવાનાં પ્રતિબિम्બાનિ કુર્યાન્નેયસ્કરાણિ ચ ।

સ્વર્ગ્યાણિ.....

ભારત સિંધને! આ મૂલમંત્ર childshp of God-નો જ નિદેશ નથી કરતો શું ? છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ કરતાં ચે લાંબી મુદતની કઠોર સાધનાના પરિણામમાં યુરોપિયન દેવતાએ આપણને શું આપ્યું ? દુઃખ આપ્યું, દીનતા આપી અને વળી એનાં સંતાનનાં મુખનાં વાગ્યાણુ માર્યાં. એ દેવતાએ આપણી વિરહમાં કશું જ બાકી રાખ્યું નથી, જો કે આપણે કોઇપણ ભતનો ગેદ રાખ્યા વિના એનો આવકાર કરવા માટે યુરોપિયન ફરનીયર, ઓર્થલ પેટ્ટીંગ, હારમોનીયમ વગેરેથી આપણા દિવાનખાનાને સાહેબી રીતે સજ્જવું. !

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે દેવતાઓ ગુપ્ત વેળમાં પૃથ્વી ઉપર આવીને આપણને યોગ્ય શિક્ષણ આપી જાય છે. તે લાજ હરકોઇના ભાગ્યમાં હોતો નથી તેથી એ વાત ઉપર હરકોઇ માણસ સહેલાઇથી વિશ્વાસ કરતો નથી, પણ હું એ શાસ્ત્રવાક્યમાં પૂરી શ્રદ્ધા રાખું છું, કેમકે એવી જ રીતે યુરોપથી-ત્યાંના શિક્ષક દેવતા હો કે સ્વર્ગના કોઇ દેવદૂત હો-ચોડા દિવસ થયાં ફ્રાન્સની કુમારી શિક્ષપાત્રાર્ચના વેશમાં મારે ત્યાં આવીને મને જે પાઠ આપી ગઈ તે હું હજી જૂલ્યો નથી. એણે આપેલો એ ઉપદેશ સંભળાવતાં મને આનંદ પણ ઉપજે છે અને દુઃખ પણ થાય છે. તે કુમારી આખા ભારતવર્ષમાં ફરીને આપણા દેશી રાજરજવાડાઓના મહેલમાંની નાની મોટી ફરેક વસ્તુ ઉલટાવી ઉલટાવીને જોઈ આવી હતી. તેણે મને કહ્યું:—“ આખા ભારતવર્ષમાં હું ફરી પણ ફરત આ એક જ જગ્યાએ-તમારે ત્યાં-સ્વદેશી શિક્ષણની પ્રતિષ્ઠા અને આલોચના થતી જોઈ છું. ” એ વાક્ય સાંભળી પહેલાં તો મને આનંદ અને ગર્વ થયો પણ પાછળથી આજ સુધી અધઃપતિત ભારતવર્ષની શિક્ષકલાની અવનતિનો એક ચોકમો દેખાવ મારા હૃદયમાં સાલ્યા કરે છે. તે જ દિવસથી મને લાગ્યા કરે છે કે જોને માટે મેં ચોરી કરી તેણે જ મને ચોર કહ્યો!

માનસચર્યા.

શિષ્યનું શ્રીગણેશ કરતાં જ શુરનો ઉપદેશ થયો—Study
ature. શુરના ઉપદેશ પ્રમાણે પશુપક્ષી, જીવજન્તુ વગેરે
માવર જંગમની મેં નકલ લેવા માંડી. મને તે વખતે એમ
ાગતું કે ઝાડ, માણસ, ગાય વગેરેની રંગથી કે પેન્સીલથી
ારા કાગળ ઉપર નકલ લઈ લેવાથી Nature study પૂરો
ાય છે. અને હું એક આર્ટિસ્ટની પદવીને લાયક બનું છું.
રેલે હું એમ જાણતો કે પ્રાકૃતિક પદાર્થનું આબેહૂમ અનુ-
રણ કરવામાં જ આર્ટની ઇતિશ્રી થાય છે. પણ હવે મને
'ઇ બૂદ્' જ ભાસે છે. પ્રાકૃતિક પદાર્થોની પૂરેપૂરી નકલ
ઈલેવી તે આર્ટ નથી. પણ Interpretation of nature-
કૃતિની પૂરેપૂરી વ્યાખ્યા આપવી તે જ આર્ટ છે. એટલે
કૃતિના અભ્યાસથી કોઇએક પદાર્થને હું જેવી રીતે
મજ્યો—મારું મન પ્રકૃતિને જે આકારમાં ઘડણું કરી શકયું
ની એક સરલ અને સુંદર આકૃતિ બતાવી આપવી એ જ
ાર્ટ છે. દ્રંકમાં કહીએ તો મનની વાતને ચોક્કસ રીતે
ઠક કરવી એનું જ નામ આર્ટ છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ,
શુનું પશુત્વ, અને પુષ્પનું શુભ રહસ્ય એ બધાં તત્ત્વોમાં
ાધી વિહરતો હોય છે. જે શિષ્યી આ ચર્મચક્ષુનાં ગોચર
ાને અગોચર સત્યોને માનસિક દિગ્ધ ચક્ષુથી જોળખી લીધા
છી નિપુણતાપૂર્વક પોંછી, કલમ, પેન્સીલ, અનુકૂળ વગેરે

(૪૨)

છન્દ, અંગોના વિશિષ્ટ અભિનય વગેરે કોઇપણ ઉપકરણથી પ્રકાશિત કરી બતાવે તે જ ખરો શિલ્પી ગણાય છે. અનુકરણ એ જ એ શિલ્પની સીમા હોય તો કવિઓનું સ્થાન નકલખાન-એએ થીકું હોત, સંજીતાચાર્યનું સ્થાન આમેદોને લીકું હોત અને નર્તકીના મંડપમાં સંવાદી ચાલનારી પૂતળીઓ ગોઠવાઈ મંદ હોત. કાયલનો ટુકડો તો કવિઓના કરતાં એક નકલખાન બિખારી વધારે સારી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે. કવિને ઓતાના મનમાં વસન્તનો આવિર્ભાવ કરવા સારૂ વિવિધ છન્દ અને વિવિધ શબ્દયોજના કરવી પડે છે. તે બધાની ગરજ નકલખાન બિખારી પોતાના ગળાના જોરથી સારી શે છે તો પછી કવિનું સ્થાન એને જ કેમ ન આપવું ? અને એને ખરો કવિ માની કેમ ન પૂજવો ? પક્ષીનો સ્વભાવ મનુષ્યના સ્વરમાં બોલવાનો નથી તેમ મનુષ્યનો સ્વભાવ પણ પક્ષીના સ્વરમાં ગાવાનો નથી. અને જગ્યાએ સ્વભાવનો વિપર્યય છે તેથી અને અનુકરણ છે. સ્વભાવનો જ્યાં વિપર્યય હોય ત્યાં શિલ્પ હોતું નથી. કોઇ માણસ પક્ષીનો અવાજ કરી શકે અને કોઇ પક્ષી આબેહૂમ માણસની બોલી બોલી શકે તો તે જોઈ આપણને નવાઈ જવું લાગે છે ખરું પણ તેથી કંઈ આપણા અંતરના તાર ઝંકૃત થતા નથી-મનના આગળા ઘર્ષકતા નથી. એ મનના આગળાની ટેસ તે શિલ્પીનું પોતાનું મન છે. શિલ્પી પોતાના મન વડે દ્રશ્ય અને ઓતાના મનને

પોતાના કરી લે છે. અને એવા રીતે મનને પોતાના તરફ વાળી લેવામાં જ જમતના બધા શિલ્પીઓ સાચી કલા રહેલી છે. પૃથ્વીમાં માટેની સંખ્યા કંઈ ઓછી નથી પણ એવા માટે કેટલા છે કે જેની કવિતા સાંભળી શ્રોતાઓના મનના આગળ ખૂબી જતા હોય ? પૃથ્વીમાં યુગ યુગથી અસંખ્ય શિલ્પીઓ છપ્પી ચિતરતા જ જાય છે અને મૂર્તિઓ ઘડતા જ જાય છે. જમતના બધા શિલ્પીઓને એકઠા કરવામાં આવે તો એક કલાકતા જેવું ક્ષરેર ખડું થાય. જમતના બધા શિલ્પીઓની સામગ્રી-કપાસ, કાગળ, પેન્સિલ, પીંછી, રંગ, શિલા વગેરે એકઠું કરવામાં આવે તો હિમ્મતના નહીં તો એક નાનો સરખો પણ પહાડ ઉભો થાય ! પણ એ શિલ્પીઓમાંના કેટલાની છપ્પી કેમ્પીસ તરીકે વખણાઈ છે ? કેટલા શિલ્પીની કારીગરી આજણા મનને મોહ પમાડી શકી છે ? મણી જેવાથી એવા શિલ્પીની સંખ્યા પચાસ કરતાં વધારેની તો બાકી જ હશે. જો શિલ્પી પોતે જ પોતાના ચિત્રમાં કે સાંગીતમાં, કાવ્યમાં કે અન્ય અભિનયમાં મનને એકાગ્ર ન કરી શકે તો તે ક્ષમતા કે શ્રીલાભ મનને કરી ખેંચી શકે નહીં અને તેના પરિણામ તદ્દન બેચેન જ ગણાશે.

હવે શિલ્પીએ પોતાના મનને એકાગ્ર રી રીતે કરવું ? એના ઉત્તરમાં આટલું જ કહેવું બસ છે કે તમારું પોતાનું મન તમે શી રીતે એક તાર બનાવે શકો તે બીજી બાબત

(૪૪)

કદી શીખવી શકે નહીં. અને તેથી જ મનની સાથે બ્યારે સ્થિતનો આટલો બધો નિકટનો સમ્બન્ધ છે ત્યારે તે સ્થિત પણ કોઇ શીખવી શકે નહીં. કેવળ એટલું જ કહી શકાય Study nature—સ્વભાવને શરણે જાઓ. તમે સ્થિતી છો, જે ધડવા ઇચ્છો છો તેના સ્વભાવને પૂરેપૂરી રીતે ઓળખવાનો ચત્ન કરો, અને ઓળખી લીધા પછી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પીછીથી કે છન્દથી તેની બાખ્યા કરો.

હરહ મેશ આપણા પરિચયમાં આવતી પ્રકૃતિ સાથે મનને એકરસ કરી દેવું એજ Nature Study છે. પ્રકૃતિને જે તમે તમારા એકાગ્ર મન ઉપર પોતાવું પ્રતિબિમ્બ પાડવાનો અવસર ન આપો અને તમારા સ્વરમાં તેના સ્વરને ન મેળવી લઈ શકો તો પ્રકૃતિ પણ કદી કાણુમાં આવે નહીં. આ પણ એક જાતનો યોગ છે. એના મૂળમાં પણ સધળું ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ રહેલો છે. ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાઓને છૂતી લેવાની છે. કેમકે એ બધી વૃત્તિઓ ચિત્તની એકાગ્રતામાં અને તેના નિરોધમાં પ્રતિકૂળ છે. ક્ષિપ્ત મૂઢ વિક્ષિપ્તમેકાગ્રં નિરુદ્ધમિતિ ચિત્તભૂમયઃ ।
x x વસ્તુ યકાગ્રે ચેતસિ સદ્ભૂતમર્થ પ્રચોત્સયતિ x x x
સસંપ્રજ્ઞાતો યોગ इति આક્રુચાયતે । ચિત્તની અત્યંત પ્રજ્ઞાન્તિમાં પ્રતિકૂળ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી તેને નિસ્વરંગ સરો-વરની માફક પ્રજ્ઞાન્ત અને સ્વચ્છ બનાવવાથી પ્રકૃતિનું પ્રતિબિમ્બ

એ ચિત્ત પર આવી પડે છે. અને અસ્થિર ચિત્તવાળા ચચળ મનના માણસના ભાગ્યમાં Nature Study અસંભવિત છે. ધ્યાનમગ્ન યર્ષ પ્રકૃતિનું રહસ્ય કળા ક્ષેત્રમાં Nature Study-નો અર્થ રહેલો છે નહીં કે નકલ કરવામાં. આર્ટ એટલે Imitation નહીં પણ Interpretation, અનુકરણ નહીં પણ વ્યાખ્યા. તમે એક વસ્તુને તે જેવી છે તેવી આબેહૂમ ચિતરી પણ તમને કોઈએ શિલ્પી ન કહ્યા અને બીજો માણસ કોઈપણ આબેહૂમ વસ્તુ ચિતરવા તરફ ધ્યાન ન આપતાં પીંછીના બેચાર મનમાન્યા લીસોટા ખેંચવાથી જ મોટો શિલ્પી ગણાઈ જાય છે તેનું કારણ શું હશે ? નકલ કરી શેવામાં, પ્રાકૃતિક પદાર્થોનું બીજું તૈયાર કરી શેવામાં જે શિલ્પની પૂર્ણાહતિ થતી હોય તો બધી સુસ્કેલી દૂર થઈ ગઈ હોત, પણ સ્વભાવની વ્યાખ્યા કરીને પદાર્થના અંતરંગ રહસ્યને બહાર લાવવામાં જ શિલ્પની ખરી સાર્થકતા રહેલી છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિય વડે આપણે જે કંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ખરું દર્શન નથી, અન્તર ઇન્દ્રિય એ જ શિલ્પીનું નેત્ર છે. શિલ્પીનો સ્વભાવ Imaginative હોય છે એટલે તે આ ચર્મચક્ષુ કરતાં માનસચક્ષુથી વધારે કામ લે છે. માનસચક્ષુથી બરાબર જોઈને બ્યારે કોઈ શિલ્પી પીંછી કે કલમથી વસ્તુની વ્યાખ્યા કરવા બેસે છે ત્યારે દર્શક અને શ્રોતાઓના મનને સહેલાઈથી તે આકર્ષી શકે છે. આપણે પોતાની આસપાસ ફેલાઈ રહેલો ઉત્કાન્તશીલ

સંસાર જોઈ રહ્યા છો. એની સાથે આપણા અંતરનો ધાડો સમજાવ છે પણ તે સમજાવ સહેલાણી સમજી શકાય એવો નથી. તેને માટે જોઈએ છે સાધના અને સાધના એટલે Nature Study.

જેઓ પ્રકૃતિના હૃદયને સમજવાનો યત્ન કરે છે અને જેઓ પ્રકૃતિના શરીરની નકલ કરી જોખણપટ્ટી કરે છે તે બન્નેમાં આકાશપાતાલનો ભેદ છે. મારા શરીરમાં કંઈ હાડકું ક્યાં છે તે મારી માના કરતાં એક દાઢવર વધારે જાણે છે પણ મારા મનની શોધ તો મા સિવાય બીજી કોઈ હજારોવાર આપરેશન કરીને પણ મેળવી શકે નહીં. દાકતર જુએ છે ચર્મચક્રથી અને મા જુએ છે માનસચક્રથી. પ્રકૃતિની સાથે પ્રિયતર અને નિકટતર સમજાવવામાં જ પ્રકૃતિનો Study રહેશે છે, દાકતરની મારફત મુડાં ગીરી જોવામાં નહીં. એક પ્રેમીની પાસે જેવી રીતે તેના પ્રેમીનો સ્વભાવ પ્રકટ હોય છે તેવી રીતે પ્રકૃતિના અભ્યાસી પાસે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ આપોઆપ પ્રકટ હોય છે. આમ મનના વિકાસમાં જ શિષ્ટપનો અભ્યાસ રહેશે છે. જમતમાં જે કાંઈ શુભ અને અશુભ, સુંદર કે અસુંદર પંચેન્દ્રિયના માર્ગે આપણા મનમાં પ્રવેશ કરે છે તે બધું ત્યાં સંચિત રહે છે. એના સંચયના મધપ્રુકામાંથી દ્રષ્ટા અને શ્રોતાઓને મધની ધારાથી તૃપ્ત કરવા એ જ શિષ્ટપીનો ધર્મ છે અને એવું સામર્થ્ય મેળવી લેવાના યત્નમાં જ શિષ્ટપીની

સાધના રહેલી છે. એ સાધનના માર્ગમાં પ્રયાણ કરનારને મક્ક કરવા સારૂ આપણા શિષ્યાચાર્ય કહી ગયા છે:—

પ્રતિષ્ઠાકારકો મર્ત્યાં યથા ધ્યાનરતો ભવેત્ ।

તથા નાન્યેન માર્ગેણ પ્રત્યક્ષેણાપિ વા શક્ય ॥

આટલા જ કારણથી જપાનના શિષ્ય વિષે આલેખના કરવા બેસતાં પરસીવલ લેાલેલે પોતાના Soul of the East નામના પુસ્તકમાં આપણા પૌર્વાત્ય શિષ્યને ‘માનસપ્રતિમા’ એવું નામ આપ્યું છે — “It portays an emotion called up by a Scene and not the Scene itself in all its elaborate Complexity.”—કોઈએક પ્રાકૃતિક દૃશ્યને જોતાં જ મનમાં જે ભાવ ઉછળી આવે છે તેની આબેહૂય છબી તે પૌર્વાત્ય શિષ્ય છે, નહીં કે સ્થૂળ પદાર્થનું કલેવર. ‘It is the expression caught from a glimpse of the soul of nature by the soul of man’ માનવ મન પ્રકૃતિદેવીને ક્યાં સુધી પકડી શક્યું છે તેનું ચોક્કસ આપ પૌર્વાત્ય શિષ્ય છે.

શિષ્યીનું મન પોતાના શિષ્ય પર એકાગ્ર થયેલું હોય છે તેથી શિષ્ય ઉપર લોકો શ્રદ્ધા રાખે છે નહીં તો હિમાલય પર્વતની આ ચતુષ્કોણ છબી કાચમાં અમુક ઇચ્છી ક્રેમમાં મઢાવીને કોણ ભીંત ઉપર લટકાવી રાખત ? હિમાલયના સ્થૂળ શરીરને પ્રત્યક્ષ જોવા જવું એ કંઈ અઘરું નથી. હિમાલયના

અંતરની વાત જાણવી જરૂરની છે અને તે અધરી પણ છે. શિશ્વીને પણ તેની જ જરૂર હોય છે તેથી શિશ્વી પોતાના એકાગ્ર મન વડે પહેલાં હિમાલયના મનને ઝોળખી લે છે અને ત્યારબાદ અનુષ્ઠુભ વગેરે છન્દના કે પીંછી, કલમ વગેરેના દારાથી તેને ગુંથી લઈ ઓતા કે દ્રષ્ટાના મનમાં પહેરાવે છે.

આપણી ચારે બાજુ પ્રકૃતિ વિવિધ રૂપ, રસ, ગંધ, વિવિધ આનંદ, વિવિધ ઋતુચક્ર અને વિવિધ લાગણીઓથી કીડા કરી રહી છે. એની એ કીડા સદા વિચિત્ર અને ચંચલ હોય છે. એમાં મનને કાણે એકાગ્ર ઠીધું ? આજના ધણા આર્ટિસ્ટ નામધારીઓ રૂપીઆની કાચળી માટે દોડધામ મચાવી રહ્યા છે. કોઈ અન્નને માટે હાલાકાર કરી રહ્યું છે તો કોઈ બીજી પાશ્વરિક લાલસાના આવર્તમાં બમી રહ્યું છે. આપણે આર્ટના અભ્યાસી કહેવરાવવા ઇચ્છીએ છીએ અને તેથી આર્ટસ્કુલમાં અભ્યાસ પણ કરીએ છીએ. પણ આપણી સામે જે આ બે વસન્ત અને વર્ષાઋતુ પોતાના સધળા સૌન્દર્ય અને સુખદુઃખની પરિપૂર્ણતાને સાથે રાખી હસતી ખેલતી પસાર થઈ મઈતેની તરફ નજર સુઢાં નાંખી ?

એક ઝાડ, કેટલાંએક માણસ, એક બળદ, બે ચાર બોટા, એકબે શાળા અને એકાદ વાડી એટલું જો ચિતરી કહીએ તો આપણે Natureના Studyમાં રોકાયા છીએ છીએ એવો પ્રચાર ટોલ વગાડીને કરીએ છીએ. પણ આપણે

જામાં શિક્ષણ હોય છે? પોતાને જ હમવામાં અને જીવનના અમૂલ્ય સમયને વૃથા વિતાડવામાં નહીં કે? એવું કરવાથી આપણે પ્રકૃતિસૌન્દર્ય અને આત્મવિકાસ એ બંનેના મૂળમાં આઘાત કરીએ છીએ. કું એમ નથી કહેતો કે શિલ્પીએ ખીજે અવસાન-ખાવું પીવું, અપુત્રશલ્ય, સાંસારિક ચિંતા વગેરે-છોડી ઈઈ એકલા પુષ્પના નામકેસર, અને પુ'કેસર પર ગુજરા કરવો, વસંતવાયુમાં વહેવું, મેઘમજ્જન સાથે ગાજવું અને કાયલ સાથે ટકુકા કરવા. શિલ્પીએ સંસારનાં દરેક કામ કરવાનાં છે પણ એ જ્યાં કામોને મનના દાર ઉપર મોટી શીલા તરીકે ગોઠવી રાખવાનાં નથી. મનનાં બારણાં સદાય ખુલ્લાં રાખવાનાં છે. કોણ જાણે ક્યારે ક્યા વેશે તે આવે! દાર બંધ નેઈ તેને પાછા ન વળી જવું પડે તેથી શિલ્પીએ પોતાના મનનાં દાર મુક્ત રાખી સદા જાગૃત રહેવાનું છે.

આપણે જ્યાં બે માણસોમાં પરસ્પર પ્રેમમન્ધન જોઈએ છીએ ત્યાં કહીએ છીએ કે બંને જણ એક ખીજના અન્તરને જોળખે છે; એક ખીજના સ્વભાવને સમજે છે અને તેથી બંનેનાં મન એકસાથે ગંઢાયાં છે. આવી જ રીતે શિલ્પીના મનનો પ્રકૃતિ સાથે પ્રણય જામવો એ શિલ્પ સાધનાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. પ્રકૃતિ સાથે મૈત્રી થયા પછી તો તમે ખીજ કામમાં વળગી રહો તોપણ યોગ્ય સમયે પ્રકૃતિ પોતે જ આવીને તમને જગાડી જશે. એવા સમયે તમારે બાવવિહંગ

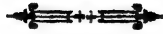
(૫૦)

પકડવા માટે પારધીની ખાશક જાળ પાથરી બેસી રહેવું પડશે નહીં પણ વિહંગ પોતે જ આવીને તમારી હથેળી પર બેસી જશે.

ઢીક શિલ્પીઓની ધડેલી જે મૂર્તિઓને જોઈ આજે આપણે છક થઈ જઈએ છીએ તે પ્રકૃતિની સાથે શિલ્પીના મનના ગાઢ પ્રણયનું જ ફળ છે. જે ઢીક શિલ્પીઓએ આવી અલૌકિક મૂર્તિઓ ધડી હતી તેઓ વાયુ બક્ષણ કરીને કે ફૂલના પુંકેસર અને નાગકેસર ચૂસીને ગુજરાન ચલાવતા નહોતા. સંસારયાત્રાની ચિન્તા તેમને પણ હતી છતાંમ આવી અપૂર્વ મૂર્તિઓ તેમને ક્યાંથી મળી ? તે સમયના માણસમાં જ એટલું બધું સૌન્દર્ય હશે, કે શિલ્પીના મનનું જ એ સૌન્દર્ય હશે ? એ ઢીક મૂર્તિઓ કોઈ માણસની આબેહુમ નકલ નથી એમાં તો સંશય જ નથી. તેમ કોઈ પ્રાચીન મૂર્તિને આધારે અનુકરણથી પણ એ ધડાઈ નથી. તો હવે એ ક્યાંથી આવી ? ઢીક શિલ્પીઓ પ્રકૃતિની સાથે પ્રણય સ્થાપવાનું શીખ્યા હતા અને તેના જ પરિણામે તેઓ દેવદુર્લભ રતનના અધિકારી થયા હતા.

ઢીકજાતિએ જે ‘ આયોલિમન હાપં ’—વાયુવીજ્ઞાનામના વાદ્યની શોધ મેળવેલી તેને તે પોતાના ધરના ફરવાળ પર સટકાવી રાખતી. તે વીજ્ઞા એવી ખાસીયતવાળી હતી કે તેને ક્રમારે વાયુનો તરંગ અચડાતાં તેમાંથી વિચિત્ર સંગીત

અર થતું. શિલ્પીની મનોવીણા પણ એવી જ રીતે પોતાની આસપાસના પદાર્થો સાથે એવા તો એકતારપણાથી બાંધી રાખવી જોઈએ કે જેથી પ્રકૃતિનો લગભરે સ્પર્શ થતાં તે તાલ દર્ષ ઉઠે. ઉઠતાં, બેસતાં, સુખમાં અને દુઃખમાં—બધી અવસ્થાઓમાં એ મનોવીણાને વિશ્વ સાથે એક તારે બાંધી રાખવી જોઈએ. સુખના સ્પર્શથી અને દુઃખના આઘાતથી વાયુવીણાની માફક જ સંગીત શરૂ થઈ જવું જોઈએ. બધી ચિન્તામાં ફરે, અર્થોપાર્જન કરે પણ મનોવીણાને તો વિરાટ વિશ્વના ભાવ-તરંગથી ઝંકૃત થવા તૈયાર રાખો.

શિષ્યમાં ત્રિભૂતિ.

ધ્યાનયોગસ્ય સંસિક્તૌ પ્રતિમાલક્ષણં સ્મૃતમ્ —

પ્રતિમાકારકો મર્ત્યો યથા ધ્યાનરતો ભવેત્ ।

તથા નામ્યેન માર્ગેણ પ્રત્યક્ષેણાપિ વા જ્ઞાતુ ॥

દેવાનાં પ્રતિબિમ્બાનિ કુર્યાચ્છ્રેયસ્કરાણિ ચ ।

સ્વર્ગ્યાણિ માનવાદીનામસ્વર્ગ્યાણ્યશુભાણિ ચ ॥

અપિ શ્રેયસ્કરં નૃણાં દેવબિમ્બમલક્ષણમ્ ।

સલક્ષણં મર્ત્યબિમ્બં ન હિ શ્રેયસ્કરં સદા ॥

આર્યાવર્તના શિષ્યોઁને શુક્રાર્યનો આ શુરુભંત્ર છે.

“ In the best days of Phidias and even of his scholars there was but one aim—nature was looked upon only with one view, that of understanding and representing her meaning, her efforts at attaining perfection in various grades whether of animate or inanimate life.”

પ્રકૃતિના ઉદ્દેશને તેના સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિના વિવિધ પદાર્થમાં થઇને પોતાને પરિપૂર્ણ કરવાના યત્નને કળા ક્ષેત્રમાં અને ત્યાર બાદ તે પ્રકાશિત કરી બતાવવામાં જ ફીડીઆસ અને તેના શિષ્યોનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું.

આ મત વિભાષતની ‘શાયલ એકેડેમીના’ મૂર્તિશિલ્પના

માણ અધ્યાપક હેનરી વીક્સ આર. એ. સાહેબનું છે. એને આપણે પ્રમાણિક માની શકીએ.

“ They aim not at a literal transcription of nature but an expression of its inner significance. + + + Directness, reticence and restraint are its main characteristics. To present the essential quality of a scene, not its mere outward appearance and that with best possible obtrusion of the material was its object.”

તેઓ (જપાનના શિલ્પીઓ) પ્રકૃતિના ખાલ સ્વરૂપનું ચિત્ર ચિતરવા નથી એસતા, તેમનું લક્ષ્ય તો બહારથી સુંદર અને અસુંદર દેખાતા પ્રાકૃતિક પદાર્થોના આંતર મર્મને વ્યક્ત કરવાનું છે. તેમની કૃતિમાં ઓખાણા જેવો ગુંચવાડો, બ્યાસફટ જેવું ફટ હોવાનું નથી. તેઓ વિરાટ બાવ તરફ ફક્ત ઇંગિત કરીને જ ચાલતા થાય છે. બાવનાઓને સારી રીતે સમજત કરી એવાની તેમનામાં શક્તિ છે અને પદાર્થનું આડંબરપૂર્ણ ખાલ સ્વરૂપ છોડી દઈ તેના શુદ્ધ આંતર મર્મનો જ ચિતાર તેઓ ખડો કરે છે.

આ ત્રણે ઉતારા ઉપરથી નીચે મુજબ સારાંશ કાઢી શકાય છે.

(૫૪)

આર્ચશિલ્પીનું કામ:—બધાં આકૃષ્ટ દ્રવ્ય અને પાર્થિવ જગતથી પોતાને તદ્દન અલગ રાખીને એકલા ધ્યાન વડે હૃદયપટ ઉપર જે સ્વર્ગીય મૂર્તિ આકાશ તેને જ બહાર લાવવાનો યત્ન કરવો તે છે.

ગ્રીકશિલ્પી સઘળા વિભિન્ન ભૌતિક પદાર્થના સૌન્દર્યને એકઠું કરી એક પૂર્ણ સૌન્દર્યવાળી પ્રતિમા બી કરવામાં શિલ્પની અનિતમ સિદ્ધિને જૂવે છે.

જપાની શિલ્પી પાસે સુંદર અને અસુંદર બધું જ સરખું છે, સ્વર્ગ અને મૃત્યુ એક જ છે. સેન્દ્રિય અને અતીન્દ્રિય બધા પદાર્થોનું રહસ્ય જૂઓ. અને તે રહસ્યને સરસતાથી, પદ્ધતિપૂર્વક સદાશ સાથે બહાર લાવો એવો એનો ઉપદેશ છે.

પૃથ્વીના ત્રણ મહાદેશની જૂદી જૂદી ત્રણ ગતિમાં શિલ્પનાં આ ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુ ત્રણ મિનારાની માફક આગે પણ ઉભાં છે. પ્રથમદૃષ્ટિએ જોતાં તો એ ત્રણે શિલ્પ એકબીજાથી તદ્દન જૂદાં જ બાસે છે. પણ પરીક્ષણથી ત્રણેનું મૂળ એક જ જણાય છે. માનસ પ્રતિમા અને ધ્યાનનો પ્રવાહ એ ત્રણમાં અંતઃસલિલા સરસ્વતીની પેઠે વહી રહેલો નજરે પડે છે.

ગ્રીકશિલ્પીએ જ્યારે કાંઈએક નારીની પ્રતિમા કે એકાદ વીર મૂર્તિ ધડી ત્યારે તેને modelની જંકરીઆત નથી લાગી. તેણે તો પોતાના માનસપટ પર જે સૌન્દર્યનો આવ અને દઢતાનો આદર્શ પોતાની દીર્ઘકાલની સાધનાના પરિણામે

અંકાયેલો જોયો તેને જ પથર જેવી અચેતન વસ્તુ પર આરા-
પિત કાધો. જે સૌન્દર્યની અમુક સીમાવાળા એકાદ દૃશ્ય
શરીરને જોઈ એ મૂર્તિ ધડવી હોત તો દુનિયામાં શ્રીકશિલ્પનો
જન્મ પણ ન થાત.

જપાની શિલ્પીએ પણ જ્યારે પીંછીની એકાદ હલકી
રેખાથી એક નિમિષમાત્રમાં અનન્ત આકાશમાં મૂલતી
હંસમાલા ચિતરી કાઢી ત્યારે મેઘ સાથે રાજહંસોનો આનંદ-
હિલ્લોલ, અને તેમની મનોવેગી ગતિનો જે ખ્યાલ તેના
મનમાં રમી રહ્યો હતો તે જ બતાવીને પોતે શાન્ત બેઠો.
બરોબર એનાટોમીના નિયમ પ્રમાણેના હંસ બન્યો કે નહીં
તે જોવાની શિલ્પીએ દરકાર રાખી નથી.

તેમજ આર્યશિલ્પીએ પણ શાસ્ત્રની રીતે ધ્યાન ધરીને
પોતાની માનસપ્રતિમાને બહાર આપ્યા સિવાય બીજું કામ
કદી કાઢ્યું નથી. બ્રહ્માને ચતુર્ભુજ બનાવતાં અને વિષ્ણુને
ચતુર્ભુજ કરવામાં તેને જરાપણ બાધ નહયો નથી. શસ્ત્રોક્ત
ધ્યાન પ્રમાણે તેણે યથાશક્તિ બ્રહ્મજ્યોતિ અને વિષ્ણુતેજની
સ્વર્ગીય પ્રતિમા બીડી કીધી. એનાટોમી પ્રમાણેના મોડેલની
રાહ પણ તેણે જોઈ નથી.

આથી એકાદ દેખાઈ આવશે કે ત્રણે શિલ્પતંત્ર લક્ષ્ય
એક જ છે, અને તે છે માનસપ્રતિમા. એ એક જ માનસદેવતા
ત્રણે શિલ્પતંત્ર નૈવેદ્ય આરોજે છે. ત્રિમૂર્તિમાં જેમ એક જ

(૫૬)

પણ અને ત્રણે એક છે તેમ અહિં પણ જોવામાં આવે છે:—

... એ માનસ દેવતા આર્ચાવર્તમાં સંસારત્યાગી લોચનાશ-
રૂપે વિરાજે છે. ત્રીસ દેશમાં સૌન્દર્ય લક્ષ્મીથી સેવિત પુષ્પે-
તમ રૂપે વસ્ત્રા છે અને જપાનમાં સ્વેચ્છા મુજબ રચના
રચી બેનાર શ્રદ્ધા રૂપે છે.

એ સિવાય શિલ્પનો એક ચોથો ઉપદેવ—જેને શિલ્પનો
દેવ કહી શકાય એમ નથી—આ કલિકાલને વિષે પોતાનો
પ્રભાવ ફેલાવી રહ્યો છે. ઉપરોક્ત નિમૂર્તિથી એ તદ્દન જૂદો
પડે છે. લક્ષ્મીદેવી જેમ પોતાના કાષ્ઠ કાષ્ઠ ભક્તોને ત્યાં
પૈસાની કાચણીરૂપે પૂજાય છે તેમ શિલ્પનો આ ઉપદેવતા પણ
કુબેરભંડારીરૂપે યુરોપમાં ઘેર ઘેર પૂજાય છે, અને સુધારાવાળી
નવી કેળવણીને પામેલા આપણામાંના પણ ધણા એને કાળજીથી
પૂજે છે. યુરોપની એ નવી કલાશાસ્ત્રી યજ્ઞરમાં આકર્ષક રીતે
ગોઠવેલી વસ્તુઓની પેઠે સાજ સજીને નક્કી કરેલી કિંમતે અને ખાસ
ધરાક જોઈ અદ્ભુત મૂલ્યે પણ પોતાને વેચે છે. એ પણ સ્વર્ગ તરફ
જવાનીજ પોતાની ઇચ્છા બતાવે છે, પણ પૈસાની કાચણીથી
છૂટા પડ્યા સિવાય જેની પાસેથી પૈસા મળે તેને પહેલાં ખુશ
કરવામાં એ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય માને છે. અને નવરાજને
બખતે નારાયણનું નામસ્મરણ પણ કરે છે. તમે એ કલાશાસ્ત્રીને
એકવાર જોવાથી જ ઝોળખી લેશો. ખાસ વિલાયતથી આવીને
કલકત્તાના કિલ્લા પાસેના મેદાનમાં ડહરીનની મૂર્તિના રૂપમાં એ

વિરાજે છે. અને આપણાં દેવાલયોમાં પણ એણે કમતિરેવનું
રૂપ ધારણ કરી પગપેસારે કાધો છે. હજીસુધી જાપાનમાં
એ પ્રકટ થવા પામી નથી. ત્રિલાયતી ટાળી સાથે જાપાન હજી
થોડો વખત વધારે મળ્યું હોત તો તેઓ પણ એ કલારાણીના
આવિર્ભાવથી સ્વદેશને ધન્ય થયેલો જોત. એ ઉપદેવતા-એ
કલારાણી તે કોણ ? જેમ સ્વર્ગવાસી પોતાનાં પુણ્યકર્મ પૂરાં
થઈ રહેતાં સ્વર્ગબદ્ધ થઈ પૃથ્વી પર આવી પડે છે તેમજ
પ્રાચીન કાળનું મહાન્ ગ્રીકશિલ્પ માર્ગબદ્ધ થઈ આજે
યુરોપની કલારાણી બન્યું છે. એથી આપણે એને શિલ્પને
ઉપદેવતા કે કલારાણી પણ ન કહેતાં બદ્ધશિલ્પ કહીશું.
ગ્રીકશિલ્પે આર્મશિલ્પની માદક પોતાને પૃથ્વીથી તદ્દન જૂદું
નહીં રાખેલું-તેણે નરદેવની ઉપાસના કરેલી. સ્વર્ગના અમર-
દેવની તેણે ઝાંખી સુઢાં નહીં કરેલી તેવું જ આ પરિણામ છે.

બીજા ઉપર ચિત્ર ચિતરનાર શિલ્પી જોષ્ઠએ તેના કરતાં
જરા વધારે ઘેરો રંગ લે છે; પછી ચિત્ર સુકાઈ જતાં તે
જોષ્ઠએ તેવું ઉધડે છે. એ જ પ્રમાણે શિલ્પના આદર્શને આ
સ્થૂળ જગત્ કરતાં એક પગથીયું ઉંચે સ્થાપ્યા વિના
ચાલે એમ નથી. આ વાત આપણા શિલ્પાચાર્યોના ધ્યાનમાં
સારી રીતે ઉતરી હતી, તેઓ ચોક્કસ જાણતા હતા કે શિલ્પના
આદર્શને નરદેવ પાસેથી નર પાસે મળડી આવતાં વાર લાગતી
નથી. તેથી જો તેને સ્વર્ગમાં લઈ જઈ સ્થાપવામાં આવે તો

(૫૮)

પ્રપત્નું અતિશય પ્રાપ્ત્ય વધ્યા વિના તે એકાએક સ્વર્ગબ્રહ્મ
વર્ષ શકે નહીં. માણસના શિલ્પમાં માનવપણું દેખા દે એ તો
સ્વાભાવિક છે. પણ તે માનવપણાને વધારે આશરો આપવામાં
આવે તો દેવસેનાપતિ કાર્તિકેય એક દિવસ કેપટન સાહેબના
ફર્મમાં ફેરવાઈ જાય એમાં સંશય શો ? એ પરમસત્ય શુકા-
ચાર્ય વગેરે આપણા શિલ્પાચાર્યોને બરોબર સમજાઈ ગયું હતું
તેથી તેમણે આર્યશિલ્પીના દષ્ટિગિન્દુને બન્યું ત્યાં મુખી ઉચ્ચે
ભઈ જઈ સ્થાપ્યું છે અને તેથી જ આર્યશિલ્પનું વલણ
સ્વર્ગના અમર દેવતાઓ તરફ જ છે.

ઋષિની માન્યતામાં કેટલું સત્ય છે તે આપણે ગ્રીકશિલ્પ
અને આર્યશિલ્પ એ બન્નેમાં કોનું કેવું પતન થયું તે વિચારવાથી
બરોબર સમજી શકીશું. જપાનશિલ્પને હમણાં બાળુએ રાખવું
પડશે. કેમકે હજી તેનો ચઢતીનો વખત છે.

શિલ્પના ઇતિહાસમાં ઉંડા ઉત્તરવાથી આપણને જણાય
છે કે ભારતવર્ષના આર્યશિલ્પના ત્રણ દષ્ટિગિન્દુ છે. તે ક્રમવાર
ત્રણ પગથીયાં ઉપર ગોઠવાયલાં છે. સૌથી હિપરના પગથીઆ
ઉપર આપણા પ્રાચીન બ્રાહ્મણશિલ્પનું, તેનાથી નીચે બૌદ્ધશિલ્પનું
અને તેનાથી ચે નીચે મોગલશિલ્પનું દષ્ટિગિન્દુ છે.

બ્રાહ્મણશિલ્પમાં અસ્વાભાવિકપણાની હદ વળી ગએલી
દેખાય છે. તે સમયના શિલ્પીઓએ પોતાના શિલ્પને બની
શક્યું ત્યાં મુખી જગતના નિયમોથી બહુ રાખ્યું છે. સિંહ

અને નરની એકતાવાળી નૃત્તિ'કમૂર્તિ, દશમુખ રાવણ, ચતુર્મુખ
શ્વેતા, દુર્વાના જેવું નીલ રામનું શરીર, નવમૈધકાન્તિ શ્રીકૃષ્ણ
એટલું જ નહીં પણ આખા વિશ્વથી નિરાળી, ગાંડપણની સીમા
જેવી લોભાનાથની મૂર્તિ એ બધું જોતાં પ્રથમદષ્ટિએ તો
આર્યશિલ્પ તે કેવળ બાળકની રમત જેવું જ લાગે, પણ વધારે
વિચારી જોતાં એમ લાગશે કે એ શિલ્પમાં મહામુક્તિની જે તીવ્રચે-
તના રમી રહી છે તે જગતના કોઇપણ શિલ્પમાં કદી પણ દેખાઈ
નથી. એ યુગની દરેક મૂર્તિઓ દિવ્ય તેજ વડે સાધારણ માનવજગત
કરતાં નિરાળી અવસ્થા મેળવીને બેઠેલી લાગે છે. પૃથ્વી તરફ
તો નજર સરખી થે નથી ! પાસે જતાં બધા ઉપજાવે-કેવું
અગમ રહસ્ય ! બૌદ્ધયુગમાં શિલ્પદેવતા એક પગથીયું નીચે
ઉતરી આવ્યા. તે વખતે શિલ્પમાં મહામુક્તિના પ્રચંડ વેગની
ગતિ કંઈક મર્યાદિત થઈ ખરી પણ તેથી કંઈ શિલ્પદેવતા
માણસના કળજમાં આવ્યો નહીં. શિલ્પદેવતાએ છુદ્ધદેવનું
શરણ લીધું પણ મહાન સમ્રાટ અશોકના તરફ તેણે નજર
સુઢાં દીધી નહીં. શિલ્પ એકાગ્ર મનથી નિર્વિકાર છુદ્ધમૂર્તિનું
ધ્યાન ધરી બેસી રહ્યું. એણે જો તે વખતે અશોકની પૂજા
દીધી હોત તો દરેક સ્તંભના શિખર પર ધર્માનુશાસનની
જગ્યાએ અશોકની પોતાની મૂર્તિએ સ્થાન લીધેલું નજર પડત.
આટલાથી સમજાશે કે બૌદ્ધયુગ વખતે પણ આર્યશિલ્પ પોતાના
લાઘવથી બ્રહ્મ બધું નથી. બ્રાહ્મણયુગમાં તેનું આસન મેઘમંડળ

(૬૦)

ઉપર હંતું અને બૌદ્ધયુગમાં જો કે પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યું છે તોપણ તેની નજર તો તે ઉચ્ચ આકાશ જ સરકે છે.

ભોગલના વખતમાં આર્યશિલ્પે જો કે ચોતાની સ્વા-
ધીનતા ગુમાવી બાદશાહ સામે માથું તો નમાવ્યું પણ
ગુલામગિરીના કરાર ઉપર તેણે સહી કરી નહીં. બળજબરી
એને અન્તઃપુરમાં ખસડી જવાથી બાદશાહ અને બેગમની
તેણે છપ્પી તો ચિતરી પણ તે છપ્પી આબેહુમ માથુસના જેવી
ન થતાં અસ્વાભાવિકપણાનો નમુનો થઈ છે. રંગ, રૂપ, અને
વૈભવ જોતાં તે છપ્પી બેગમના જેવી ન લાગતાં સ્મારતવર્ષની
રાજ્યલક્ષ્મીની ધ્યાનમગ્ન મૂર્તિ જેવી લાગે છે. વળી શાહજ-
હાંના અમલમાં એક દિવસ લાગ મળી આવતાં શિલ્પ
અન્તઃપુરથી નીકળી નાસે છે અને ત્યાંથી વિશુદ્ધ આરસપદાર્થ
ઉપર મૃત્યુનું એક મહાસ્વપ્ન લઈ આવીને આશામાં યમુના
નદીના કિનારા પર ગોઠવી દે છે. આર્યશિલ્પે દેવતા સિવાય
શીળ કોઇની પણ પાસે કશું જ નથી:—

ત્વમસિ મમ શરણં, ત્વમસિ મમ જીવનમ્ .

હવે ગ્રીકશિલ્પનો ઇતિહાસ તપાસીએ. ગ્રીક સામ્રા-
જ્યના પતનની સાથે જ રોમન રાજ્યની ચઢતી ચઢી અને
તેની સાથે સીઝરેએ પણ માથું હંચું કર્યું. તે આખી
પૃથ્વીના એકછત્રી સમ્રાટના રૂપમાં ફેરવાયા. રોમના સાહિત્યમાં,
શિલ્પમાં અને સંગીતમાં એક જાતનું એકમ અને દર્શ શાહી

નીકળ્યો. રોમનો સમ્રાટ ધીરે ધીરે નરદેવ ગણાવા લાગ્યો. આખા દેશનું બધું શિલ્પ, સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરે તે નરદેવની અને તેના અનુચરોની સેવામાં નિયુક્ત થયાં. ગ્રીક શિલ્પજ્યુપિટર પાસેથી સ્કીઝર પાસે આવી વસ્તું. રોમન લોકોમાં ધર્મવિશ્વાસ કંઈ મોટા પ્રમાણમાં ન હતો તેમ તેમનું સૌન્દર્યગાન પણ ગ્રીકલોકોની તુલનામાં આવી શકે તેમ ન હતું. તેથી શિલ્પનો મહિમા અને તેનું ઉચું દૃષ્ટિમિત્ર પણ પોતાના સ્થાનથી ખસ્યું. સૌન્દર્યનો જ્યોતિ હોલવાયો અને તેનું સ્થાન ધન અને એશ્વર્યના ચળકાટે લઈ લીધું. ખ્રિસ્તીધર્મના જન્મ વખતે એણે ફરીથી પોતાનું માથું ઉચું કરવાની હામ બીડી હતી. રૈફલખાંકિત જીસસમાં અને બધી માતૃમૂર્તિઓમાં તેનો દાખલો મળી આવે છે. તે વખતે શિલ્પકલાએ ફરીથી ધર્મવિશ્વાસ મેળવી નવજીવન પ્રાપ્ત કરીધું હતું અને સ્વર્ગીય જ્યોતિથી પ્રકાશિત થઈને ફરીથી ધર્મનો વિજયકંઠો વગાડ્યો હતો. પણ હોલવાતા દિવાની હેઠી જ્યોતની માફક એ જ્યોતિ પણ છેલ્લું જોર કરીને અદૃશ્ય થઈ. જીસસના અન્તર્ધાનની સાથેને સાથે જ રોમન સામ્રાજ્યનું પતન થયું અને ધીરે ધીરે ખ્રિસ્તીલોકોનું 'ધર્મરાજ્ય' બહાર આવ્યું. એ પણ એક નવું રોમન રાજ્ય હતું. જીસસની દીનતા, સામ્મભાવ, અને શાન્તિ એમાં જરાય નહતી. સ્કીઝરોની પેઠે ખ્રિસ્તી ધર્મશુદ્ધિએ પણ આવડાને બળે નરદેવ બનીને રોમન સિંહાસને

(૬૨)

પર સ્થાન લીધું. શિલ્પકલાએ પણ જીવનની ઉપાસનાને કોરણે ચૂકી દઈ પોપનું શરણ લીધું અને તેના 'વેદીકન' નામના રાજપ્રાસાદમાં તે સભાસદ તરીકે રહી. કોઈ એમ કહેશે કે રેફેલ અને તેનું શિલ્પ તો પોપના આશરા હેઠળ જ મોટું થયું હતું. પણ આપણે જૂલનું જોઈએ તો નહીં કે રેફેલનું શિલ્પ જો કે પોપના આશરા હેઠળ રહ્યું છે પણ તેથી કંઈ તે પોપનું નથી કહેવાતું. એટલે રેફેલના શિલ્પમાં જે રસ વધી રહ્યો છે તે પોપના દરબારનું ઝરણું નથી. પણ તે તો સ્વર્ગની સુધા છે—ધર્મવિશ્વાસનું ફળ છે.

આપણે શ્રીમતી શિલ્પને પોપના દરબારમાં બેસાડી આવ્યા છીએ પણ કોઈનાં પણ બાગ્ય સદા એક સરખાં હોતાં નથી. તે જલ્લિનીદલગતજલ્લલત્ આજે છે ને કાલે નથી. પોપનો પ્રભાવ અસ્તાચલના શિખરથી ઉતરી જતા સૂર્યની પેઠે ધીરે ધીરે અસ્ત પામ્યો અને ગગનમાં અનન્ત લારાઓની પેઠે ધીરે ધીરે નાનાં નાનાં અસંખ્ય રાજ્યો સ્થાપિત થવાં લાગ્યાં. બિચાઈ ગ્રીકશિલ્પ આજ સુધી ગમે તેમ કરીને એક મોટા આશરા હેઠળ રહીને પોતાનું ગાંભીર્ય જાળવી રાખી શક્યું હતું પણ હવે તેને તરફ વિશ્વાસમાં ઉતરવાની શરૂઆત પડી. રાજ અને તેમની પ્રજાચિનીઓના ઉપવનને સળવવાનો આર તેને માથે નાંખવામાં આવ્યો તેથી પોતાની બધી સ્ત્રાવીનતા અને સમ્રાજા ઉચ્ચ કક્ષને એણે વિદાન કરીધાં. અશિક્ષિત અને અધિક્ષિત માણસોને ખેતે નકલ-

બાળ બનીને ખુશ કરવાની એણે ટેવ પાડી લીધી. અને લાંમ મળતાં એ અશિક્ષિત સમાજમાં પોતાની બ્રાહ્મ મારવાતું ચૂક્યા સિવાય આજે તે રસાતલમાં પહોંચી ગયું છે. યોગબ્રહ્મ ગુરુ પાસેથી યોગસિદ્ધિ મેળવવી અને આ બ્રહ્મશિલ્પના અભ્યાસથી શિલ્પી બનવું એ બંને સરખું જ છે.

હાલની પાશ્ચાત્ય કલાવિદ્યા પાસે આપણે કશું શીખવા જેવું નથી એ વાત ઉપર એકાએક વિશ્વાસ થવો અશક્ય છે. પણ ખરી સ્થિતિ તપાસી જોતાં એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે એ શિલ્પના અભ્યાસથી જોટલો લાભ મળવાની આશા છે તેના કરતાં સોઘણું નુકસાન થવાની વધી છે. એને માટે પૂરાવો શોધવા વધારે દુર જવું પડે તેમ નથી. આપણે પોતે જ એનો મૂર્તિમાન પૂરાવો છીએ. આપણે એ નવી શિક્ષાના ગુણથી જે ફળ મેળવી શક્યા છીએ તેના તરફ નજર કરવી જોઈએ. સ્વશિલ્પની ઉન્નતિ કરવાને બદલે આપણે તેના ઉપર અણુગમે બતાવવાનું શીખ્યા છીએ અને સામાન્ય જનસમુદાયના મનમાં સ્વશિલ્પ વિષે ધૂણા ઉપજાવવાનું પાપ આપણા જ હાથે થયું છે. આપણે સામાન્ય જનસમુદાય ઉપર આરોપ ચૂકીએ છીએ કે તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રીય શિલ્પનો આદર કરતા નથી પણ એવી રીતે સામાન્ય જનસમુદાય પર આરોપ ચૂકવો એ ખરા શિલ્પીનું કામ નથી. જે ખરા વિચારક છે તે સાધારણ જનસમુદાયની પરવા કરતો નથી, જે ખરા ધર્માત્મા છે

(૧૪)

તે મોટા રાજસિંહાસનને તુચ્છ ગણે છે અને ખરા શિલ્પીનું આસન પણ સામાન્ય જનસમુદાયથી ડગાવી શકાતું નથી. જે શિલ્પ સામાન્ય જનસમુદાય તરફ નજર રાખીને ઉભું હોય છે તે શિલ્પ કાણુબંધુર છે અને જે શિલ્પ તરફ સામાન્ય જનસમુદાયનું મોંદું આપોઆપ વળી જાય છે તે જ ખરું શિલ્પ છે અને ત્યાં જ શિલ્પીનું મહત્વ પણ છે. આપણે જ ધણું વર્ષોથી સામાન્ય જનસમુદાયના મનને યુરોપના બૃહદ્શિલ્પ તરફ ખેંચી લઈ જવા ચત્ત કરીએ છીએ અને આપણે જ જે સદ્યુદ્ધિના આશ્રયથી ચાલીએ તો એ જનસમુદાયના મનને પાછા વાળી લાવી શકીએ. યુરોપીય શિલ્પમાં રત્ન નથી જ એમ કું નથી કહેતો. તેમાં રત્ન હશે પણ તે વિષધરના માથાના મહિને શી રીતે લેવો ? આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓથી મંત્રેભો દોરો બાંધીને તે મણિ તરફ હાથ લાંબાવવો જોઈએ; નહીં તો મરણ નક્કી છે.

યુરોપમાં શિલ્પનું કેવું અધઃપતન થયું છે એ જો હજી વધારે ચોકખી રીતે સમજવું હોય તો એક પ્રાચીન ગ્રીક-મૂર્તિને આજની મૂર્તિ સાથે સરખાવી જુઓ અને જુઓ કે બન્નેમાં આકાશપાતાલનો ભેદ છે કે નહીં. આધુનિક મૂર્તિમાં નાક, આંખ, કેશ, દાઢી વગેરે અંગોની આબેહમ નકલ સિવાય ખીજું કશું જ નથી. અને પ્રાચીન મૂર્તિ માણસ જેવી હોવા છતાંય માણસથી ધણે અંશે જુદી જણાયો. શિલ્પનો જાણે

દેવતા ન હોય, સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જ ન હોય તેમ તલપૂરે જોઈ શકી જગ્યામાં પણ અનંત સૌન્દર્ય ભરી રાખ્યું હશે ! આધુનિક મૂર્તિ જેમણે તેના કરતાં વધારે Reality શોધવા જતાં સર્વમત્યન્તગદ્દિતમ્ એ વાક્યને સાર્થક કરી રહી છે.

વળી પ્રાચીન ગ્રીક મૂર્તિની સાથે આર્યાવર્તના છુદ્દને કે વિખણેને અથવા કોઈ બીજી ધ્યાનમૂર્તિને બેસાડી દો અને જો બની શકે તો જાપાનના નારામંદિરમાંથી એક બોધિસત્વને પણ લાવીને જોડવો અને પછી જુઓ કે ત્રણેમાં થઈને એક જ ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે કે નહીં ? ત્રણેની રચના-પદ્ધતિ જોઈ શકી બધી મળતી આવશે કે પ્રથમદષ્ટિએ જોતાં જ એ ત્રણે મૂર્તિ એક જ શિલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લાગશે. તેથી બૌદ્ધશિલ્પમાં 'ગ્રીકશિલ્પનું' સામ્ય જેમ ઘણા યુરોપિયન પંડિતો એવી એક અનુમાનની પરંપરા જોડે છે કે આર્યશિલ્પ ગ્રીકશિલ્પનું ઝડપી છે અને જાપાનશિલ્પ એ આર્યશિલ્પનું ઝડપી છે. પણ એક જ દેવની આ ત્રણ પ્રતિમા છે; એ ત્રણેનો આત્મા એક છે અને એક જ આત્માની એ ત્રણ મૂર્તિ છે ને કોઈ કોઈનું પણ ઝડપી નથી એ સત્ય યુરોપને કાણ સમજાવી શકે ? જે દેશના શિલ્પી આજે પણ ધ્યાનમૂર્તિ જ ધ્રુવે છે તે જ દેશના લોકો એ વાત સમજી શકશે. જાપાન સમજે છે અને તે પોતાના શિલ્પ ઉપર મોટા ભરોસો રાખે છે. શિલ્પના અભ્યાસ માટે તે યુરોપ પાસે દોડી જવું

(૧૧)

નથી. જપાની શિલ્પે આજે પણ પોતાનું પોતાપણું સાચવી રાખ્યું છે અને તેથી આજે તો આખા શિલ્પજગતમાં તેનું જ સ્થાન સૌથી ઉચ્ચ છે. ગ્રીક-પુરુષોત્તમ વધારે સાચા બનીને યુરોપમાં ભણે નામગદા થાય, જપાનશિલ્પ જપાનને માટે જ યુગારક હો અને જે આપણું છે તે આપણે સંભાળી લઇએ.

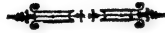
કોઇ કહેશે કે હવે આપણું શું રહેવા પામ્યું છે ? ક્યાં છે હવે ભારતીય શિલ્પ ? પણ આપણે માદ રાખ્યું જોઇએ કે જે ધર્મવિશ્વાસને સામે રાખી પ્રાચીન આર્યશિલ્પીઓએ અમને અમ ન મળ્યો અને જે વિશ્વાસના બળથી તેમણે મોટા મોટા પર્વતને એક નાના ટુકડાની માફક કોતરી કાઢ્યા અને ઇચ્છા મુજબ વિવિધ મઠ અને મંદિરો રચ્યાં, પર્વતની દરેક ગુરાઓમાં અખંડ ભૈરવની માફક ઉન્નત ચિત્રદીપાવલિ સળગાવી તેમના તે ધર્મવિશ્વાસમાં અને આપણા ધર્મવિશ્વાસમાં શો ભેદ છે ? સનાતન હિન્દુધર્મ ત્યારના જેવો આજે પણ છે. જે ભૂતિએ સ્વાંચીનો રતૂપ ઉભો કીધો, અજન્તાની ગુફામાં અસંખ્ય ચિત્રો અંકિત કીધાં તે ભૂતિ કંઈ પાતાલ દાડીને નીકળેલી નહીં તેમ આકાશથી પણ તે આવી પડેલી નહીં. જે આજે છે તે જ તે વખતે પણ હતા. ધર્મનો આદર્શ, સમાજની વ્યવસ્થા અને શાસ્ત્રનાં અનુશાસન આજે પણ તેવાં તેવાં કાયમ છે. તો પછી આપણે પૂર્વજોની કક્ષામાં કેમ ન ઉભા રહીએ ? આપણી સામેથી આર્યશિલ્પનું

હિંદુ મિન્દુ હજી જુસાયું નથી. બ્રાહ્મણયુગનું શિષ્ય અને બૌદ્ધયુગના મદમદિરો હજી હયાત છે. આપણું શિષ્યશાસ્ત્ર પણ કંઈ નાનુંસુનું નથી અને નિપુણતાની વિજયપતાકાનું નિશાન હજી ભારતના જ હાથમાં છે. મોટામાં મોટું એક વિદ્યન હોય તો એ જ છે કે આજે યુગેપના બ્રહ્મશિષ્યના મોહાન્ધકારમાં પોતાને હાંપી રાખતા થયા છીએ. પણ એ મોહાન્ધકાર આપણને હજીસુધી લક્ષ્યબ્રષ્ટ કરી ચક્ર્યો નથી.

દેવાનાં પ્રતિબિम्બાનિ કુર્યાત્—દેવની જ પ્રતિમા ધડવી એ ઋષિવાક્ય આર્યશિષ્યીના હૃદયના ઉડા પ્રદેશમાં હજીસુધી અંકિત છે. એ શિષ્યીઓ તે આ આર્ટિસ્ત્રક્ષના રત્નકુન્ડ નહીં પણ જેઓ વંશપરંપરાથી તે આજસુધી મૂર્તિ ધડતા આવ્યા છે, છપી ચીતરતા આવ્યા છે તે છે. સોનાના ટુકડામાંથી જેઓ આજે પણ સ્વત્ત્વપદ્મ બનાવે છે, શંખના ટુકડામાંથી જેઓ કંઠજ્વ બનાવે છે, દેવને માટે જેઓ પુષ્પ-મુકુટ અને પુષ્પહાર ગુંથે છે, નાનપણથી જેઓ માટી, પથ્થર, સોનું, રૂપું વગેરે જડપદાર્થમાં ધ્યાનમૂર્તિ ધડતા આવ્યા છે તેઓના જ વિષયમાં હું કહું છું. તેમણે હજીસુધી ઋષિવાક્યનું ઉલ્લંઘન કરીધું નથી તેથી જ આર્યશિષ્યના અધઃપતનનો યુગ હજી ધણો દૂર છે. ખાત્રી કરવી હોય તો આસો મહીનાની કોઈએક શુભ સન્ધ્યા વખતે શંખધ્વજાના નાદથી આકાશને કંપાવતા કોઈ દેવાલયમાં આરતી વખતે હજારો દિવાની વદમાં

૬૮)

સુગન્ધધૂપથી ઢંકાયેલી હુર્મમૂર્તિના મુખ તરફ ભક્તિભાવ સાથે
એકાદસે જોઈ રહેજો. મહામાયાની કૃપાથી અગ્નિભર
હર થશે. તમને ખાતરી થશે કે આર્યાવર્તનું શિલ્પ કાદવની
બનાવેલી મૂર્તિમાં પણ કેવો અતુલ્ય ભાવ પ્રકટ કરવાની શક્તિ
ધરાવે છે. વળી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે ધ્યાનમૂર્તિનું મહત્વ
સામાં છે તેમ આર્યશિલ્પનું સૈન્દર્ય અને સ્થાપત્ય કેટલું છે !

શિલ્પની ત્રણ ધારા.

એકમાસે રામાયણના સાતે કાણ્ડ માઈ જવા અને આ નાના સરખા નિબંધમાં બૌદ્ધશિલ્પ વિષે સમગ્રુતી આપવી એ બન્ને સમાન છે. કેમકે બૌદ્ધશિલ્પનો ઇતિહાસ એવો જટિલ અને મોટો છે કે જેમાં આખા એશિયાખંડના પૂરેપૂરા શિલ્પનો ઇતિહાસ સમાઈ જાય છે. તેથી આ નાના સરખા નિબંધમાં બુદ્ધશિલ્પની એક છાયા માત્ર બતાવવામાં આવે છે. જગતના શિલ્પમંદિરમાં ભારતવર્ષનું અથવા બૌદ્ધશિલ્પનું સ્થાન કયાં છે તે આપણા હૃદયપટ પર આ નિબંધ અંકિત કરશે.

હિન્દુકુશ પર્વતથી તે ઠેક શિંહલદ્વીપ સુધી અને હિંદયગિરિથી તે ગિરનાર પર્વત સુધીના આ વિશાળ ભરતખંડનાં હરેક નરનારીના હૃદયથી ઝરેલા પ્રેમરસ વડે સિંચાયલું બોધિષ્ઠ્ય પૂર્વ તરફ પેસીશીક મહાસાગરને પેલે પાર, ઉત્તરમાં ચીન તાતારની છેલ્લી સીમા, પશ્ચિમમાં તુર્કસ્તાનના મરુપ્રદેશ અને દક્ષિણમાં હિંદીમહાસાગરના દ્વીપસમુદાય ઉપર છાયા ફેલાવી હશે; અને એ ધર્મકલ્પતરુને વિંટળાઈ રહેલી આપણી શિલ્પકલતિકા મૃત્યુલોકમાં નંદનવનના પારિજાતની શોભા ફેલાવતી નજરે પડે છે.

ભારતના રાષ્ટ્રીયજીવનની એક પ્રકાંડ, પ્રશાન્ત અને પ્રેક્ષ્ય છાંયી જે પુણ્યચરિત્ર સાધુ મહાત્માઓએ પ્રત્યક્ષ જોઈ નકશે તેમને ધન્ય છે! અને આજે હજારો વર્ષ પછી તે પવિત્ર

(૭૦)

ચિત્ર બે આપણા હૃદયપટ ઉપર અંકાય તો આપણે પણ
ધન્ય થઈએ.

તથાગત ભગવાન જીવનના જન્મ, તેમની યુક્તવપ્રાપ્તિ
અને તેમનું મહાપરિનિર્વાણ એ ત્રણેયું ફળ એકલા જીવભગવાને
જ લીધું નથી પણ તેમણે આપણને પણ તે વહેંચી આપ્યું
છે. તેમને જે દેવદુર્લભ ધન અને જે પારસમણિની પ્રાપ્તિ
થઈ હતી તેમાં તેમણે આપણને પણ ભાગ આપ્યો છે તેથી
તેઓ આપણા જગતના વંદનીય છે અને એટલા જ કારણથી
આજે હજારો વર્ષ સુધીના ભૂતકાળના અધિકારને દૂર કરીને
તે નિઃકલંક પૂર્ણચન્દ્ર જગતવાસીઓના હૃદયકક્ષને પ્રકાશિત
કરતો હૃદયેશને માટે અક્ષય શોભાથી વિસભર છે.

જગતમાં ધણાએ ધર્મવીર મહાત્માઓએ ધર્મચક્ર
અનેક રીતે પ્રવર્તાવ્યાં છે પણ જીવના ધર્મચક્રનો મહિમા તો
કંઈ જોર જ છે. હિંદુ અને નીચ, વિશ્વાસી અને અવિશ્વાસી
બધામાં પૂર્ણ સમતા અને પ્રીતિ એ તેમનું પ્રધાન અંગ હતું.
તેમણે પોતાના ધર્મપ્રચારક શિષ્યોનું નામ ' શિષુ ' એવું
રાખ્યું હતું, નહીં કે ' ધર્મચરના પ્રેરિત સન્તાન, ' અથવા
' જગદ્ગુરુ. '

જીવના શિષ્યો જ્યારે દેશવિદેશમાં તેમનાં અનુશાસન
લઈ ગયા ત્યારે તે ભગવાંવંશવાળા મહાત્માઓના પવિત્ર
કર્મની પાછળ ધર્મજીવનાં પિંડટ કબજો નહીં નાચતાં, શાનથી

દિવ્ય પદ્મસ જ દેવદત્ત રહ્યો, શિવસૌન્દર્યનો આનંદકંઠો વાગી રહ્યો અને કરુણાની અમોઘ શક્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ રહી ગયા અને કરુણાના મન્ત્રથી જગતના કંથેશ્વરજીને તેમણે આપણા વક્ષમાં આપણી આપ્યા હતા. અને શિવસૌન્દર્યના વાતાવનને રસતે તેમણે આપણા ઘરમાં પારિજાતનો સુગન્ધ ફેલાવ્યો. પરમાનંદના એ દિવ્ય પરિમલે વિશુદ્ધ બૌદ્ધશિવને જગતના કોઈપણ શિવ કરતાં વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકા પર સર્જી જઈને રચાઈું છે.

તે સમયના શિવ વિષે થોડો પણ વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે તે યુગના શિવપીઝા તે કેવળ કુશિયાર કારીગર જ નહીં હતા, તેઓ સાધક પણ હતા-કવિ પણ હતા. તે દિવસોમાં નેપાલના ધર્મરાજ જે હાથ ઉઠ્યા કરી આસીર્વાદ આપી ગયા તે જ હાથે તેઓ પીછી પણ પકડતા. એ બધા સાધકશિવપીના પવિત્ર હાથના સ્પર્શથી વજ્ર સરખા કોર અને પર્વત સમાન મોટા શૈલ પણ દેવદુર્લભ યુદ્ધમૂર્તિના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય અને કામલ પદ્મગુચ્છ બની પ્રકૃષ્ટિત થઈ રહે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

આપણે આજકાલ જે મંદિરોમાં પ્રાર્થના કરવા જઈએ છીએ અને જે સમાગ્રહમાં એકઠા થઈએ છીએ તે બધાંને કોઈપણ એક પર્વતની ગુફામાં કોતરેલા નાના બૌદ્ધવિહાર સાથે સરખાવી જૂઓ. આપણી મોટી મોટી હવેલીઓ ખડી

(૭૨)

કરવામાં જે અપાર ધન ખર્ચાઈ જાય છે તેનાં કરતાં બિહુ-
ઓના નિવાસ માટે કોતશબેલી ગિરિયુદ્ધામાં કંઈ વધારે બચ
થયો હોય એમ લાગતું નથી, છતાં હજારો વર્ષના પહેલા
ખંડિયેરમાં આજે પણ તેવું ને તેવું સૌન્દર્ય શી રીતે જળવાઈ
રહ્યું છે ? આજની નવી જંગી ધમારતો તે વખતના વિહારમાં
ચણાપલા કોઈપણ એક પદ્ધતિની સાથે ખરાબરી કરી શકે એમ
નથી. જે શિલ્પીઓએ પર્વતની કન્દરાઓમાં વિહાર બનાવ્યા
તેઓએ પગારમાં અખંડ આનંદ લીધો હતો નહીં કે પૈસાની
ચેલીઓ.

હજી યુરોપિયન વિદ્વાનો આપણા બૌદ્ધશિલ્પને ભાર-
તમાં આવેલી ગ્રીક સભ્યતા અને ગ્રીક પ્રભાવનું ફળ માને
છે. પણ જે સભ્યતા અને જે માનસિક સ્થિતિ ગ્રીક પારથી-
નનતો પામે છે તેનાથી અશોકસ્તંભનો પાયો જૂદો જ જતનો
છે એ થોડો પણ વિચાર કરનારને ચોક્કસ માલમ પડ્યા
વિના રહેશે નહીં. ગ્રીક શિલ્પ પાર્થિવ સૌન્દર્ય અને પાર્થિવ
ઐશ્વર્યનું ચિહ્ન છે. તેના કીર્તિસ્તંભના શિખર પર કોઈ ગ્રીક
દેવતા કે ગ્રીક વીર ચાતો કોઈ પરીની મૂર્તિ હોય છે ત્યારે
અશોકસ્તંભના શિખર પર અશોકની મૂર્તિ ન હોતાં ‘શુરુમાં ભક્તિ’
‘પ્રાણી માત્ર પર કયા’ વગેરે શાસનોના દિવ્ય અક્ષર કે
ધર્મચક્ર શોભે છે. એથી કોઈપણ વિચારકને સ્પષ્ટ જણાશે
કે બૌદ્ધશિલ્પલતા ધર્મકલ્પતરુને વિટળાઈને મોટી થયેલી છે,

ઝીકના ભૌતિક સિન્દર્ભની ખળને વિંટળાઇને નહીં.

એ વિષે હજી વધારે ઉંડા ઉતરવાની જરૂર છે. કેમકે ધૌકશિલ્પ અને બૌદ્ધશિલ્પમાં રહેલા તદ્દાવતને સારી રીતે ન તપાસી જોઇએ તો પૌર્વાત્ય શિલ્પ અને પાશ્ચાત્ય શિલ્પ વચ્ચેનો તદ્દાવત પણ સમજી શકાય એમ નથી અને તે ન સમજાય તો પાશ્ચાત્ય શિલ્પની તુલનામાં આપણી યુરોપિયન ચરખાંવાળી આંખોથી પૌર્વાત્ય શિલ્પ તે કેવળ બૂલનો જ ભંડાર અને બાળકોની રમત જેવું જ લાગે.

માણસના જીવનની પેઠે શિલ્પના જીવનમાં પણ બાલ્ય, યુવા અને વૃદ્ધ એવી ત્રણ અવસ્થા હોય છે. પોતાની માધ્યાવસ્થામાં શિલ્પ પણ બાળકની પેઠે કાષ્ટપણુ જાતના લૌકિક નિયમોના કબજામાં રહેતું નથી, સુન્દર અને અસુન્દરની તેને પરવા હોતી નથી. સાદીના કે રંગના આડાઅવળા એચાર છોટા ખેંચી અલૌકિક ક્રીડામાં જ તે મગ્નયુલ્લ જની રહે છે. આમ હોવા છતાં તે એક બાળકની મલિત લીલાની પેઠે જ આનંદ ઉપજવનારું હોય છે. યુવાવસ્થામાં બાળીને શિલ્પ તથા લૌકિક રીતરીવાજોને ધ્યાનમાં રાખી ખાસ નિયમ મુજબ વાળ વાંકા કરી ફાંકડું બનીને દરતું હોય છે. અને વૃદ્ધાવસ્થાનું શિલ્પ તો કાષ્ટપણુ નિયમના બંધનથી મુક્ત, મહાનંદમાં લીન, મુક્ત અને દિગંબર લોખાનાય છે. કાષ્ટપણુ શિલ્પ જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં બાળી પહોંચે છે ત્યારે કાષ્ટપણુ

(૬૫૬)

અણુનું ન હોવું તે જ એનો ખાસ ગુણ થઈ પડે છે. શિલ્પની એ અવસ્થાના રહસ્યને જેઓ નથી સમજી શકતા તેઓ એને કેવળ ગાંડપણ કહી હસી કાઢે છે અને જેઓ સમજી શકે છે તેઓ શિલ્પની એ બોળાનાથની મૂર્તિને જોઈ દૂતાર્થ થાય છે.

મારી આ વાતોથી કાંઈને એમ લાગશે કે પોતાના સ્વદેશી શિલ્પનું જંગલીપણું હાંકી રાખવાને માટે 'કોઈપણ અણુનું ન હોવું તે જ એનો ખાસ ગુણ છે' એવી ભલત્તા એક તાર્કિક વાક્યથી હું કહ્યા બહાઈ મારું હું. પણ તેમ નથી. બાળકના સ્વભાવમાં જે ભલત્તા અગત્યા હોય છે તે ભલત્તા અગત્યાનો ભાવ બેસમાન પણ પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિઓના બાલભાવમાં કોઈને લાગે છે કે? તેમજ અધિકારના અસંખ્ય શિલ્પમાં જે અક્ષમતા દેખાય છે તે અક્ષમતા સ્ફુરતતા શિલ્પમાં કાંઈએ જોઈ છે? આપણા શિલ્પમાં જે બાલભાવ દેખાય છે તે શિલ્પીઓની અક્ષમતાનું પરિણામ નથી તેમ તેમની નિષ્કૃષ્ટતાના અભાવનું પણ પરિણામ નથી. તે તો કલાલક્ષ્મીની તન્મય સાધનાનું પરિણામ છે. રૂચિભેદ અને ભતિભેદને બીધે શિલ્પની એ બોળાનાથમૂર્તિને જોઈ કાંઈ મોંઘું ફરતી લે એ સ્વાભાવિક છે પણ એ તો ચોક્કસ જ છે કે કોઈપણ શિલ્પ ક્યારે પરિપૂર્ણ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચે છે ત્યારે તેની આવી જ જગ્યા થાય છે. "art seems to reach its highest and to go deepest when all that is

small and common is excluded. ” હવેલ સાહેબ કહે છે કે “ હિલ્પમાંથી બ્યારે સાધારણપણું, લૌકિક નિયમ અને સંકીર્ણતા દૂર થઈ જાય છે ત્યારે જ તે કલ્પનતિની સીમા સુધી પહોંચી શકે છે. ”

રસકિન સાહેબ કહે છે, ‘ Men who have no imagination, but have learned merely to produce a spurious resemblance of its results by the recipes of composition, are apt to value themselves mightily on their concoctive science; but the man whose mind a thousand living imaginations haunt, every hour, is apt to care too little for them; and to long for the perfect truth which he finds is not to become at so easily.’

જેઓ પોતાની પાસે કલ્પનાશક્તિનો ભંડાર ન હોવાથી કટલીએક લૌકિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ખડું થયેલું કલ્પનાનું ખીચું બનાવતાં શીખી લે છે તેઓ પોતાની ખીચાં બનાવવાની શક્તિથી પોતાને મગફર માને છે. પણ જેમનું મન કલ્પનાની લીલાશ્રમિ છે તેઓ લૌકિક નિયમો ઉપર અસ્થિરા રાખતા નથી. તેમનું મન તો દુર્લભ સત્ય તરફ જ દોડતું હોય છે કેમકે તેઓ જાણે છે કે પરમ સત્યને લૌકિક નિયમોની બાબથી પકડી

(૭૫)

સકાતું નથી. ”

એજ સિદ્ધિમાં લૌકિક નિયમોનાં બંધન હોતાં નથી અને પદ્ધતિની ત્યાં ખામી રહી જતી જ નેહએ એ વાત રસીન, હૃવેલ વગેરે સિદ્ધિસમાધોઅકો એકે અવાજે સ્વીકારે છે. કેવલ આપણે જ Perspective anatomy અને realityની શોધમાં માર્યા માર્યા ફરીએ છીએ.

ઐશ્વર્ય પહેલાં ભારતસિદ્ધિ કથી હાલતમાં હતું તે જાણવાનું સાધન હજીસુધી મળી આવ્યું નથી. કેમકે તે પહેલાંના મંદિર, મૂર્તિ કે ચિત્રમાંનું કાર્પણ હજીસુધી મળી આવ્યું નથી. પણ ઐશ્વર્ય એ જે સિદ્ધિના પૂરેપૂરા વિકાસની નિશાની છે તે સિદ્ધિની પ્રથમ અને મધ્યમ અવસ્થા પણ જરૂર હોવી જ નેહએ એમ માનવાને કશો બાધ નથી.

બધા માણસોનું એવું મત છે કે ઐશ્વર્ય એ પ્રાચીન ભારતસિદ્ધિ કરતાં તદ્દન જૂદી જ વસ્તુ છે પણ હું તેમ માનવાને તૈયાર નથી. જેમ એક જ માણસ પહેલાં બાળક, પછી પ્રભાવશાલી યુવક અને સારથાદ બાળકના જેવો જ સરળ, સુક્ત અને સદાનંદ બોળાનાથ થઈ રહે છે તેમ એક જ ભારતસિદ્ધિ પોતાની ક્રોમોલિના માર્ગે છેવટે ઐશ્વર્યના સ્વરૂપમાં નથી આવી રહ્યું એમ શી રીતે કહેવાય ? વળી યુરોપના કે ભારતના કોઈપણ સિદ્ધિસમાધોઅકને પૂછો તો તે કહેશે કે અપૂર્વ હસ્તકોશમાં બીજા કોઈપણ દેશના સિદ્ધિની હરીશર્મા

ઉત્તરવાની સક્રિત આર્યશિલ્પીમાં સદાથી જ છે. આથી જ્યારે આવશે કે આપણા શિલ્પમાં આબેહૂબ દેખાવ આપવાની ખામી તે અહિંના શિલ્પીઓની નિપુણતાના અભાવથી નથી પણ કોઇ ખીભ જ કારણથી છે. તે કારણ શું હશે ? યુરોપના રાષ્ટ્રતત્ત્વજ્ઞ એમ કહેશે કે પૂર્વનાં બધાં જ રાષ્ટ્રમાં એવી એક ખામી છે કે જેથી સૌન્દર્યની જે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં એક ઠીક શિલ્પીનું મન પહોંચી શકે છે તે ભૂમિકામાં પોતાના મનને પહોંચાડી શકે એવો શિલ્પી ત્યાં પેદા જ નથી થઈ શકતો. પણ એ વાતમાં બહુ અતિશયોક્તિ છે. જેમ ઠીક-શિલ્પ તરફથી કહેવું પડે છે કે એક ઠીક શિલ્પીની પાસે આર્યશિલ્પી ખડો રહી શકે એમ નથી તેમજ પૌર્વાત્ય શિલ્પ તરફથી પણ કહેવું પડે છે કે જેટલે સુધી આર્યશિલ્પીની આણુ વર્તે છે તેટલા ગાળામાં તો ઠીક શિલ્પી કદી ચે દાખલ થઈ શકતો નથી. એટલે બન્ને પોતપોતાના વિષયમાં કોઇ કોઇથી ગાંજ્યા જાય એમ નથી. ત્યારે હવે વિચારવાનું એ રહે છે કે બન્નેમાંથી કોની ભૂમિકાને શ્રેષ્ઠપદ આપી શકાય એમ છે. જો કે પાશ્ચાત્ય લોકો ઠીક શિલ્પને જ મોટું સ્થાન આપવા તૈયાર થશે તોપણ જમતુનો ખારઆની જેટલો લોકમત તો આર્યશિલ્પની જ તરફેણમાં છે. મતની ગણતરી થતાં અમારા વિજય અવસ્થાભાવી છે. અહિં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ કહેશે 'एकान्द्रस्तमो इन्ति न च तारान्तरि' અને

(૧૪)

આપણામાંથી જેઓ ઓક ભલે થયા છે તેઓ પણ એ જ ચાકમનો પ્રતિધ્વનિ કરીને આપણું મોં બંધ કરવાની કોશીશ કરશે. પણ તારાગણનો જવાબ એવો છે કે ચન્દ્ર તમારાથી વધારે નીકટ છે અને તમારી સાથે તેનો ખાસ સંબંધ છે તેથી તેનો પ્રકાશ તમારી પાસે પહોંચી શકે છે. પણ તમે જે પૃથ્વીના છવ છો ત્યાંથી અમે તો કરોડો યોજન દૂરના રહેનારા છીએ, તેથી, જો કે અમે લોકાંતરમાં અચારે પ્રકાશ આપી શકીએ છીએ તોપણ તમારી આંખે અમારું તેજ નજીકું લાગે એમાં શી નવાઈ ! પણ જરા કહો તો ખરા-આજે જો બધા તારા હોલવાઈ જાય અને તેની જગાએ આખા મગનમાં ચોમેર અસંખ્ય ચંદ્ર ઉગી નીકળે તો વિશ્વશિલ્પીની રચનામાં વૈચિત્ર્ય ક્યાંથી રહે ?

તમે ચન્દ્રમય આકાશની માફક આખા શિલ્પાકાશને ઓક મૂર્તિથી છવાયલું જેવા ધ્રુવો છો પણ તમે નથી જાણતા કે મિન્નરુચિર્દિલોકઃ । આર્યશિલ્પને ઓકશિલ્પ-સાથે કે આર્યશિલ્પીને ઓક શિલ્પી સાથે સરખાવી નાનામોટાનો નિર્ણય કરવા બેસવું એ તો રાજની મુલાકાત લીધા પછી એક સન્માસીના હાથને જમીને ત્યાં રાજવેશની જગાએ મૃગચર્મ, મલય અને કસ્તુરીની જગાએ ચિતાબરમ, રત્નમાળાની જગાએ મુણ્ડમાળ અને વિલાસપુષ્પ મસૂણ શરીરની જગાએ હાડપિંજર સરખું સૂકું શરીર જોઈને મહાપુરુષનો તિરકાર કરી

ખાંધ વળવા જેવું જ થાય છે. એથી ખોળ કાઢને કશું થે
 ગુકસાન નથી પણ તમે પોતે જ દેવદુર્લભ દર્શનથી વંચિત રહો
 છો. જે ભેદ રજ્જેગુણ અને સત્વગુણમાં છે તે જ ભેદ પાશ્ચાત્ય
 શિલ્પ અને પૌર્વાત્ય શિલ્પમાં છે. તેથી રજ્જેગુણપ્રધાન પાશ્ચાત્ય
 શિલ્પ અગોના ખરાબર બાંધા સાથે, લૌકિક નિષ્ક્રમણી સહા-
 ધર્મી શંકરું બની ફરે છે અને સત્વગુણ પ્રધાન બારતશિલ્પ
 અથવા બૌદ્ધશિલ્પ શિલ્પની ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા સુધી
 પહોંચેલું હોવાથી એ બધા લૌકિક નિષ્ક્રમણે માનીને માલવા
 તરફ નજર પણ કરવું નથી. દૃષ્ટિબિન્દુને સરખાવતાં
 બૌદ્ધશિલ્પ સૌથી ઉંચી ભૂમિકા પર ઉભેલું લાગશે. વિદ્વાન
 ભોડો શિલ્પમાં, સાહિત્યમાં, માનવચરિત્રમાં અને અર્થે જ
 સત્વગુણ વખાણે છે. પણ સૃષ્ટિની રચનામાં જેવી રીતે સત્વ,
 રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણની જરૂર છે તેમ શિલ્પમાં
 પણ એ ત્રણે ગુણની જરૂર છે, પણ આજસુધી શિલ્પ-
 જગતમાં એ ત્રણે ગુણનો એકત્ર સમાવેશ કોઈ પણ શિલ્પમાં
 થયેલો જોવામાં આવ્યો નથી. અર્ધનારીશ્વર અને હરિહરની
 પેઠે એ ગુણનો સમાવેશ તો થયો છે પણ હરિહરબ્રહ્મ એવો
 ત્રણ ગુણનો એકત્ર સમાવેશ આજ સુધી મારા જોવામાં
 આવ્યો નથી. પણ આખા વિશ્વનાં ભૂદાં ભૂદાં શિલ્પોની
 એકઠી આલોચના કરવાથી મનમાં શિલ્પની એવી વિરાટ
 શક્તિની છાયા દેખાઈ આવવાનો સંભવ છે ખરો.

(૮૦)

આપણા શિક્ષામાર્થેએ પ્રતિમાનાં ત્રણ સામાન્ય લક્ષણ
બતાવ્યાં છે ખરાં. સાત્ત્વિકી રાજસી દેવપ્રતિમા તામસી
ત્રિધા । તેમાંથી યોગમુદ્રાન્વિતા સાત્ત્વિકી, નાનાભરણ
મૂર્ષિતા રાજસી અને ઉગ્રરૂપધરા તામસી કહેવાય છે.
એ ત્રણે ગુણ જેમ ભારતીય શિલ્પની જૂદી જૂદી પ્રતિમાઓમાં
મળી આવે છે તેમ જગતના જૂનામાં જૂના ત્રણ શિલ્પમાં
પણ દેખાઈ આવે છે.

પ્રાચીન ઇજિપ્તની જે સભ્યતાએ મૃત્યુની સામે પોતાને
રાજકંડ ઉગાર્યો અને મૃત્યુના સર્વગ્રાસી પ્રભાવને જેણે રાજ-
સિંહાસનના પાયા સાથે જકડી બાંધ્યો તેના તામસિક ઐશ્વર્યનું
શિલ્પ નીલ નદીના કિનારા ઉપર અસ્ત પામેલા ઇજિપ્તની
સ્મશાનભૂમિમાં 'નારીસિંહની' વિકરાળ અને મૃત્યુજયી તામસી
મૂર્તિ છે.

જે ગ્રીક સભ્યતાએ મલ્લયુદ્ધને Olympic games
દેવકીડા એવું નામ આપેલું અને જે ગ્રીક જાતિએ ભોગ-
વિલાસમાં ઇન્દ્રના જેવું ઐશ્વર્ય ભોગવ્યું તેના શિલ્પની પ્રતિમા
ઇન્દ્રાણીના જેવી જ સ્વચ્છ સંમેરમરના પથર પર, રાજસી
મૂર્તિ રૂપે વિરાજે છે.

અને જે પૌર્વાત્મ સભ્યતા માયાનાં મૂળ, દુઃખનાં કારણ,
આસક્તિનાં બંધન કાપી નાંખવા માટે ઉતાવળ બની ગયેલી,
જે મુદ્ધ પૂરું થતાં ઇતિહાસ લખતી વેળા સન, સંવત્ કે

સૈન્યની વૃથા ગણતરી ન કરતાં કેવળ પવિત્ર દેવચરિત્રનું જ વર્ણન કર્યું ગઈ છે અને જેણે ચક્રવર્તી સમ્રાટની એકે મૂર્તિ ન રાખતાં અસંખ્ય કીર્તિસ્તંભ ઉપર કરુણાનાં અનુશાસન લખીને જગતમાં સૌથી મોટા સામ્રાજ્યને ચારે બાજુથી શોભિત કર્યું હતું તેના આર્યશિક્ષણની ધ્યાનબદ્ધ સાત્ત્વિક મૂર્તિ તો પાર્થિવ સૌન્દર્ય અને ભૌતિક ઐશ્વર્યના પદ્મ ઉપર ચરણ સ્થાપી પદ્માસનથી વિરાજે છે.

પ્રાચીન શિક્ષણની એ ત્રણે ધારાએ પોતાની ખાસીયત સદા જાળવી રાખી છે એમ નથી. દેશ, કાલ અને પરિસ્થિતિને લઈને એ ત્રણેમાં ગુણોનાં પરસ્પર મિશ્રણ થયેલાં જણાય છે:—

રાજસિક ગ્રીકશિક્ષણમાં પહેલાં તામસિક રોમનશિક્ષણ અને પછી સાત્ત્વિક ખ્રિસ્તી શિક્ષણ અને છેવટે આજના જડ-પ્રાય યુરોપિયન શિક્ષણે સાંકર્ય પેદા કરીધું છે. સત્ત્વગુણપ્રધાન આર્યશિક્ષણમાં તામસિક તાન્ત્રિક શિક્ષણ ને રાજસિક મોગલશિક્ષણ આવી ભળ્યું છે.

એ ત્રણ ગુણની કસોટી ઉપર જગતનાં બધાં શિક્ષણોને ચકાવવામાં આવે તો સાધારણ રીતે દરેકની નીચે ગુજ્જ કિંમત અંકાય છે:—

ધ્રુવશિક્ષણ—વિશુદ્ધ તામસિકની કિંમત સોળ ટકા.
જે ખાણમાંથી એ સોનું નિપજવું હતું તે નીલ નદીની રેલથી.
ઢંકાઈ ગઈ છે. પણ ભારતનું વિશુદ્ધ તાન્ત્રિક સોનું એની

(૮૨)

મરજ સારી થકે છે.

ગ્રીકશિક્ષક—વિશુદ્ધ રાજસીકની કિંમત સોળ ટકા.
રોમન અમલમાં રજસ્તામસિકની કિંમત બાર ટકા. ખ્રિસ્તી
અમલમાં સત્વરાજસિકની કિંમત સાડાસોળ અને સાડાઅઢાર
ટકા. હાલ એ સોનું કલાષ્ટના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું છે, તેની
કિંમત એક કોડી.

આર્યશિક્ષક—જૂની ખાણનું સોનું તદ્દન અપ્રાપ્ય છે.
બૌદ્ધયુગમાં અતિ વિશુદ્ધ સાત્વિક, કિંમત વીસ ટકા. બ્રાહ્મણ-
યુગમાં શુદ્ધ સાત્વિક અને તામસ સાત્વિક, કિંમત સાડાઅઢાર
ટકા. મોગલ અમલમાં રજસ્સાત્વિક અને રજસ્તામસિક,
કિંમત સાડાસોળ અને બાર ટકા.

આજકાલ અહિંના લોકો એ સોનાનો ઉપયોગ
કરવા ઇચ્છતા નથી. જેઓ વધારે સભ્ય થયા છે તેઓ
વિલાયતથી કોડીની કિંમતની કલાષ્ટનો ઉપયોગ કરવાનો મન-
સુખો કરે છે. કેમકે તેમની એવી ચોક્કસ માન્યતા છે કે
અહિંનું જૂનું સોનું પહેરવાથી સુધારાને ધડકા પહોંચે છે.

બૌદ્ધશિક્ષકમાં ખાસ કરીને કબી ભાવનાએ સ્થાન લીધું
છે તે આપણે જોયું અને તેના રહસ્યને સમજવાનું પણ બાકી
રહ્યું નથી. હવે ભારતવર્ષમાં એ બૌદ્ધશિક્ષકનાં જે મંદિર વગેરે
છે તેનું કંઈક વિગતવાર વર્ણન કરી આ નિબંધ પૂરો કરીશ.

પહેલાં સ્તંભ અને જોતના વિષે વિચારીએ. બૌદ્ધ

સુગમાં સ્તંભોના ઉપર અનુશાસનલિપિ અને તેના શિખર પર ચાર સિંહની મૂર્તિ રહેતી. પશુસ્વભાવ છોડી દઈ સિંહ પણ જાણે કરુણાનો મહિમા ન ગાવા લાગ્યો હોય ! જૈનધર્મમાં એ સ્તંભની જગ્યાએ જોતની કલ્પના છે. ધર્મને જ્યોતિ જાણે મૃત્યુભોકને પ્રકાશિત કરીને દેવતાઓને પણ પ્રદાશ આપી રહ્યો ન હોય ! વૈષ્ણવો એ જોતના સ્તંભ ઉપર ગરુડની મૂર્તિ રાખતા અને એને ગરુડસ્તંભ કહેતા. તેઓ એમાં ભગવત્પ્રેમના દાસ્યભાવનો આદર્શ મૂર્તિના રૂપમાં જોતા અને એને મન્દિરની સામે સ્થાપિત કરતા. એવી રીતે જૌહ, જૈન અને વૈષ્ણવ એ ત્રણે ધર્મમાં સ્તંભનો દૃષ્ટિબિન્દુ સમવાયું છે.

સત્રાટ્ અશોકના જૌહધર્મમાં આગ્યા પછી એકવીસ વર્ષમાં એ સ્તંભો ભારતના દરેક સ્થાનમાં ચોઢાઈ ગયા હતા. દિલ્હીમાં ફિરોજશાહની કબર સામે એક ધાતુનો બનાવેલો તેવાંસ શીટ હતો સ્તંભ છે. તે ઇસ્વીસન ત્રણસોથી ચારસો સુધીમાં બન્યો છે. એના ઉપરની લિપિ વાંચવાથી જણાય છે કે એ એક ગરુડસ્તંભ છે. એની રચના બહુ જ અજબખી પમાડે એવી છે. ધાતુનો આવો મોટો સ્તંભ યુરોપમાં બહુ થોડા જ દિવસ પહેલાં બની શક્યો છે.

પ્રવાગના કિલ્લામાં તેવીસ શીટ કંચા જે અશોકસ્તંભ છે તે પથરનો છે અને હિન્દુસ્તાનમાં મળી આવતા કોઈપણ

(૮૪)

સ્તંભ કરતાં વધારે સારી હાલતમાં છે. તેના ઉપર સન ૩૦૦-૪૦૦માં સુમુદ્રગુપ્તની અને સન ૧૬૦૫ માં જહાંગીર બાદશાહની જયગાથાએ અનુશાસન ઉપર સ્થાન લીધું છે, અને ગાન્ધાર દેશના ગ્રેકો-રોમન શિલ્પની Honey suckle-મધુલતા એના શિખર પર વિંટળાઇ વળી છે.

કાચુલનો સુરખ મિનાર, જગન્નાથપુરીનો ગરુડસ્તંભ, હિમાલય : ખડાડી પ્રદેશમાં ભોટીઆઓની પતાકાનો દંડ એ બધા, ઉપર ઠહેલા સ્તંભના જ પરિવારમાંના છે.

હવે ચૈત્ય અને વિહારનાં દર્શન કરીએ. ચૈત્યને આપણે ઉપાસનાઃગૃહ કે નભાગૃહ કહી શકીએ અને વિહારને ભિક્ષુઓના નિવાસને માટેનો મઠ કહી શકીએ. ખ્રિસ્તી લોકોના ચર્ચને આપણે ચૈત્ય સાથે સરખાવી શકાય અને Convent અથવા Monastery ને વિહાર સાથે સરખાવી શકાય. ચૈત્ય અને વિહાર ચર્ચ અને Conventની સાથે રચનાના સરખાપણાને ક્ષીધે આગેદ્વય મળતા આવે છે. જો કે તે ચર્ચની અને કોન્વેન્ટની નકલ હાથને ખડા કરવામાં આવ્યા નથી. ભારત-વર્ષનાં ચૈત્યની અને વિહારોની સંખ્યા બહુ જ મોટી છે. હિંદુયગિની 'રાજરાણી ગુફા' એ સૌથી પ્રાચીન છે. અજંતા, ઈશોરા, કાર્તી વગેરે અુખામ ઇલાકાનાં વિહાર શિલ્પની દૃષ્ટિથી સર્વશ્રેષ્ઠ ઠહેવાય છે.

સસની પાંચમીથી તે સાતમી સદી સુધીમાં એ વિહારો

તૈયાર થયાં હોય એમ લાગે છે. બુદ્ધના ધર્મરાજ્યની સીમા ઉપર આવેલા જાપાનના ' નારા ' મંદિરમાં દિવાલ ઉપર જે ચિત્ર ચિત્રેલાં છે તેની પદ્ધતિ આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં હસ્તલિખિત પુસ્તક પર ઢાંકવામાં આવતા પાટી-આની ચિત્રપદ્ધતિ સાથે બરાબર મળતી આવે છે. હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે છતાંમ અમનતા શુદ્ધની ચિત્રાવલીના જેવાં જ ચિત્રો હાલનાં માત્ર પચાસ વર્ષ ઉપર જ ચિત્રતાં હતાં. નેપાલમાં તો તે ચિત્રકલા હજી ચે જેવીને તેવી સ્થિતિમાં છે. જગતમાં ઢાઢપણુ ચિત્રશિલ્પ ભારતના ચિત્રશિલ્પ જેટલું દીર્ઘાયુ નથી.

x

x

x

જગતના બુદ્ધદેવના પવિત્ર કૂસોને સંઘરી રાખવા અથવા તેમના ચરણરજથી પવિત્ર અનેલાં તીર્થસ્થાનોને સ્મરણમાં રાખવા ધણી રૂપ અને મંદિરો બન્યાં હતાં. તેમાંથી બુદ્ધ-ગયાનું મંદિર અને વરાહના રૂપની રચના ૬૦ સં પૂર્વે અઢીસોથી બસો સુધીમાં થયેલી છે. એ બન્ને શિલ્પમાં બ્રીક કે રોમન શિલ્પની લેશ માત્ર પણ અસર થઈ ન હતી. એ પછી જસસના પહેલા સૈકામાં આંગ્રીનો રૂપ અને ત્યારબાદ પાંચસો વર્ષની અંદર ગાન્ધારનો રૂપ અને ૬૦ સં આરસોથી પાંચસો સુધીમાં અમરાવતીનો રૂપ બન્યો હતો.

વરાહ અને આંગ્રીના રૂપના શિલ્પ પરથી એકસ

માલમ પડે છે કે તે વખતે બુદ્ધમૂર્તિની સ્થાપના કરેલી નહોતી.
 તે વખતના સિદ્ધિઓએ બુદ્ધના ચરણ, ધર્મચક્ર અને અસંખ્ય
 દેવદેવીઓની મૂર્તિથી રત્નપત્રી સોભા વધારી છે. કુઆર સિદ્ધા-
 ર્થના જીવનપ્રસંગ પણ ધણી જગાએ કાતરમાં છે. પણ
 પૂજવામાં આવતી બુદ્ધમૂર્તિને તેમણે સ્થાપી નથી. શાંચીના
 રત્નપત્ર પર બુદ્ધના જન્મપ્રસંગ કાતરવામાં આવ્યા છે. તે રત્નપત્રી
 દિવાલ પર એવી તો કારીગરિથી પથ્થપક્ષી કાતરવામાં આવ્યા
 છે કે દાલના એકેએક યુરોપીયન પાંડિતો કહે છે કે તે વખતના
 પથ્થર ઉપર કાતરેલાં પથ્થપક્ષી વગેરે જગતની હરકોઈ કારી-
 ગરિથી ચઢીઆતાં હતાં. ઇસ્વીસન ચારસોથી પાંચસે સુધીમાં
 અમરાવતીના રત્નપત્ર ચણાયો છે. પહેલવહેલાં બુદ્ધમૂર્તિઓ આ
 રત્નપત્રમાં જોવામાં આવે છે. સિદ્ધપત્રીદષ્ટિથી જોતાં ભારતવર્ષના બધા
 રત્નપત્રોમાં આ અમરાવતીના રત્નપત્ર સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. પણ દિલ્લીગીર
 થવા જેવું એ છે કે કૃષ્ણાનદીને કિનારે આવેલો એ રત્નપત્ર
 બાંગીતૂટીને જે કોઈડી સ્થિતિમાં પડ્યો છે તેવી સ્થિતિ બીજા
 કોઈપણ રત્નપત્રી થઈ નથી. અદ્રાસ અને યુરોપના સિદ્ધપત્રો
 સંપ્રદસ્થાનમાં એના જે દુકડાઓ સાચવી રાખવામાં આવ્યા
 છે તે અલૈકિક સૌન્દર્યના નમુના છે. તે જોવાથી એમ લાગે
 છે કે વરાહ અને શાંચીના રત્નપત્રમાં સિદ્ધપદ્મતાએ કેવળ
 ખંખળાચરણ જ કાઢ્યું છે પણ અમરાવતીના રત્નપત્રમાં આજીને
 તેણે શંખ ઘણાના નાદ સાથે બુદ્ધદેવની પ્રહારવદના કરી

હીમી છે. વરાહ અને શાંતીના રૂપ સુધીમાં તે જાણે સ્વર્ગીય પરાગ જ એકત્રિત થયા છે, પણ અમરાવતી રૂપ વખતે તે પરાગ પર દેવતા આવી વિરાજ્યા હોય એમ લાગે છે. ભારતશિલ્પની એ વિરાટ ચેતનાએ જીવાના સાતમાળના 'વરભૂધર' રૂપને સ્પર્શ કરી પૌર્વાત્ય શિલ્પના કેન્દ્રને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. આર્યશિલ્પનાં શિવપાર્વતી કે પૌર્વાત્ય શિલ્પનાં એ નેત્ર, અથવા બૌદ્ધશિલ્પના સૂર્યચન્દ્ર જોવા હોય તો અજન્તા ગ્રાનું ચિત્રશિલ્પ અને 'વરભૂધર' રૂપનું ભારતકર્મશિલ્પ જૂઓ.

એ સાત માળના 'વરભૂધર' રૂપની નીચેથી તે શિખર સુધીના એકેએક પથર પર નિપુણ શિલ્પીઓએ તીર્થયાત્રીઓના ધર્મશિક્ષણ માટે ભગવાન બુદ્ધદેવના જન્મના પ્રસંગો કાતર્યા છે. એ સઘળા પથરાને જે હારખંધ ગોઠવવામાં આવે તો તેની લંબાઈ દોઢ ગાઉ સુધીની થાય. આખા પશ્ચિમના દેશમાં ભારતકર્મશિલ્પનું કેન્દ્ર ગ્રીકોનું પાર્થિનનશિલ્પ કહી શકાય અને વિરાટ પૌર્વાત્ય શિલ્પમાં 'વરભૂધરનું' ભારતકર્મશિલ્પ તે પૌર્વાત્ય શિલ્પજગતનો સુમેર કહેવાય. એનું વર્ણન કરતાં વાણી હાર પામે છે, પણ દર્શનથી નેત્ર સાર્થક થાય છે.

ભારતવર્ષથી બહારના પ્રદેશોમાં—તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન અને દક્ષિણ અમેરિકાના મેક્સિકો સુધી બૌદ્ધદિશે પોતાનો જે પ્રભાવ ફેલાવ્યો હતો તેનો ઇતિહાસ લખવા જઈએ તો અઢાર પર્વનું બીજું મહાભારત થાય. તેથી આ નાના

(૮૮)

સરખા નિયંધમાં તેનો પૂરેપૂરો હેવાલ આપી શકાય એમ નથી. ફક્ત ભારતવર્ષ, ચીન અને જપાન એ ત્રણે દેશના ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણમાં કેવો નિકટનો સમ્બંધ હતો તે એક દાંતકથા દ્વારા બતાવી આપી આ નિયંધ સમાપ્ત કરીશ.

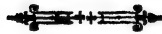
‘ લોઆં ’ માં ત્રણ તિર્થયાત્રીઓ એકઠા મળ્યા. તેમાંના એક મહાપુરુષ ભારતસન્તાન હતા, બીજા જપાનવાસી અને ત્રીજા ચીન દેશથી આવ્યા હતા. એ ત્રણે મહાત્માઓ એકઠા મળી ધર્મચર્ચા કરતા હતા. તે પ્રસંગે ચીન દેશના મહાપુરુષે કહ્યું—“ આપણું આ ત્રણેતું અપૂર્વ મિલન આ જપાની મહાત્માના હાથમાંના પંખા જેવું દેખાય છે ! ચીન એ પંખાનો કાગળ છે, ભારતવર્ષ તે એ પંખાની કમાન તથા ચીપ છે, અને આ નાના સરખા શરીરવાળા જપાની મહાપુરુષ એ પંખાની દાંડી છે.—દેખાવમાં નાના છે પણ કામમાં મોટા છે—”

કાગળ વિના એકલી કમાન અને ચીપોથી પવન નંખાતો નથી, કમાન અને ચીપો વિના એકસો કાગળ નકામે છે અને દાંડી વિના આખો પંખો નિરર્થક જ છે.

ચીનના એ ‘ લોઆં ’ શહેરમાં એક વખતે તેર હજાર ભારતવાસીઓ રહેતા હતા તેમાંથી ત્રણ હજાર તો બ્રાહ્મણ હતા અને બાકીના ધંધાદારી હતા. એ બધાના સરસંગના પ્રતાપથી ચીનની ભાષામાં પહેલવહેલું ભાષાશાસ્ત્ર રચાયું.

અને તેના જ પ્રતાપે ઇ. સ. ૪૦૦ માં આધુનિક જાપાની
જાપાની ઉત્પત્તિ થયેલી. એ તેર હજાર ભારતવાસીઓએ તે
સમયના ચીન દેશના શિલ્પમાં પોતાનો કેવો પ્રભાવ ફેલાવ્યો
હતો તે જાપાનના પ્રસિદ્ધ શિલ્પાચાર્ય શ્રીમદ્ ઓઝાકુરાએ
વર્ણવ્યો છે.

નાલિંદ અને વિક્રમપુર વગેરે સ્થાનોમાં જે વિદ્યાલયો
હતાં ત્યાં જેમ શાસ્ત્રચર્યા થતી તેમ શિલ્પચર્યા પણ થતી.
ત્યાંના આચાર્ય શિલ્પ વિષયનાં જે શાસ્ત્રો લખતા તેનો દેશ-
દેશાન્તરમાં પ્રચાર પણ તેમના જ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કરવામાં
આવતો. તે વખતનાં વિશ્વવિદ્યાલયો આખા વિશ્વના જ્ઞાનની
શારદાપીઠ હતી. તે વખત શિલ્પ એ શાસ્ત્રીય વિષયોમાં ગણ્ય
વિષય ગણાતો નહોતો, તેમજ એને એક ધૂની માણસોની ચર્યાનો
વિષય માની હલકું સ્થાન આપવામાં આવતું નહોતું.

આર્ટ અને આર્ટિસ્ટ.

આપણને જે કામ પછે કે તમે 'યુ' કરો છો' ? તો તેને 'ફ' આર્ટિસ્ટ' ફુ' એમ કહેતાં આપણે અનકાતા નથી. કેમકે જ્યારે લોટો, ગ્લાસ, માણસ, ખજાણ, મકાન, ઝાડ, ફૂલ વગેરે જોઈને બરાબર તેવું તેવું જ ચિતરી દેતાં આપણને આવડે છે ત્યારે આપણે આર્ટિસ્ટ કેમ ન કહેવાઈએ !

પદાર્થને આબેદ્ય ચિતરવો એમાં ઓછી હુશિયારી નથી જોઈતી. પણ એ હુશિયારી આપણને આર્ટિસ્ટની પદવી આપાવી શકાતી નથી. કવિ તુલસીદાસ કહી ગયા છે કે કેવળ ખંડણ ખાવાથી જ જે તપસ્વી થવાનું હોય તો મારી આ કાળ સાત સૌથી ત્રણે તપસ્વિની છે.

આપણું જીવન રંગ અને પીંછી સાથે માથાકૂટ કરવાથી ખાસ હાથ બેસી જઈ શકે ખરા. પણ તેથી શિક્ષના ક્રુવબોકથી તમે હજારો યોગ્ય દર જ રહેવાના.

હાથના અક્ષર બહુ જ સારા આવતા હોય તો તમે એક હુશિયાર લહીઆ થઈ શકો પણ તેથી કાંઈ એક ચોટા કવિની પદવીને પહોંચી શકતા નથી. કેટલાંએક આસન વાળતાં આવડી જવાથી જેમ કાંઈ યોગી થઈ શકતો નથી તેમ આર્ટ-સ્કૂલના સર્ટિફિકેટના બળથી આર્ટિસ્ટ થઈ શકાતું નથી.

આર્ટ-સ્કૂલ એક આર્ટિસ્ટને જોઈતાં સાધન પૂરાં પાડી શકે પણ આર્ટિસ્ટ પેદા કરી શકતી નથી. પહેલાં તમે આર્ટિસ્ટ

થાઓ ત્યાર બાદ આર્ટિસ્ટમાં આવજો. જે લોકો એમ કહે છે કે અમુક આર્ટિસ્ટમાં દાખલ થવાથી અમુક વરસમાં જ આર્ટિસ્ટ થઈ જવાય છે તેઓની વાતથી બૂલ ખાતા નહીં. મારી આ વાતથી તમને બધું વિચારીત લાગતું હતું કે આ તો 'આપ પહેલાં છોકરો' થવાની વાત કરે છે. પણ હાથમાં તરવાર પકડતાં પહેલાં જેમ સાહસિક બનવાની જરૂર છે એમ કાબ્ય લખતાં પહેલાં જેમ ઉંડા વિચારશીલ થવાની જરૂર છે તેમ જ પોછી પકડતાં પહેલાં આર્ટિસ્ટ થવાની જરૂર છે એમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? તેથી જે કોઈ પોછી પકડતો હોય તેને આર્ટિસ્ટ માની લેવાની બૂલ કરતા નહીં.

રસાદિત, ચિન્તાપરાયણતા, વિચારશક્તિ, એકાગ્રતા, દૃષ્ટિશક્તિ, ઉત્સાહ, સંયમ, છાસાશક્તિ, સ્વદેશાનુરાગ, ચિત્રનેપુણ્ય વગેરે ધણી સદ્ગુણો આવી મળવાથી આર્ટિસ્ટ તૈયાર થાય છે. કુલીનના જેમ નવ પ્રકારનાં કુલલક્ષણ છે તેમ આર્ટિસ્ટનાં અસંખ્ય લક્ષણ છે. હીર્ષ સાધનાઓ વડે ધણું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી આર્ટિસ્ટ થવાય છે.

સંસારમાં કાંઈપણ વસ્તુ કદી વિનાપરિશ્રમે મળતી નથી. ચિત્રવિદ્યા કે જેને આપણે Drawing કહીએ છીએ તે કાંઈ લોહચુમ્બક નથી કે જેના જોરથી આપણે આપોઆપ આર્ટિસ્ટ બની લઈ શકીએ.

શાવણ જ્યારે બાહ્યજગતી મહાદેવને કેલાસ સમેત

(૯૨)

હઠાવવા ગયો ત્યારે તેને સરળતા મળેલી કે ? અને જ્યારે તેણે ભક્તિ પૂર્વક ગદ્ગદ સ્વરથી ચંડિકાની સ્તુતિ કરી વરદાન મેળવ્યું ત્યારે તો કૈલાસપતિનું આસન ઠોલવા લાગ્યું. કેવળ બાહ્યબળથી મહાદેવની સામે થવું અને માત્ર પીછી અને કંપાસના ધનુર્બાણથી શિલ્પબળ પર દિગ્વિજય મેળવવા જવું એ બન્ને એક જ ધૃષ્ટતાનાં પરિણામ છે. પીછી અને કંપાસ એ મહાશ્ત્ર તો છે પણ એના પ્રયોગના મંત્ર નહીં આવડવાથી એ તદ્દન વ્યર્થ છે.

આપું જીવન સારા અક્ષર કાઢવાનું જ શીખવામાં ગુમાવ્યું પણ જીવનમાં એકે હરિસ્તોત્ર ન લખાયું તો તે જીવન વ્યર્થ જ ગયું ગણાય. જ્યારે દ્રુવ અંતરની મોટી વ્યાકુલતા સાથે હરિના સન્ધાન માટે ઘેર અરણ્યમાં નીકળ્યો ત્યારે હરિ તેની પાછળ રહી અરણ્યમાં અને ગિરિગુફામાં, અશિમાં અને જલમાં બધે જ તેનું રક્ષણ કરતા, પણ તે અદૃશ્ય રહીને. પણ જ્યારે તે બાળક નારદ પાસે દીક્ષા લઈને કઠોર યોગની સાધના કરવા બેઠો, અને એકાગ્રતા, સંયમ, બ્રહ્મગાન, ભક્તિ વગેરેની સાધના વડે તેણે સિદ્ધિનાં દ્વાર ખોલ્યાં ત્યારે તો હરિથી સંવાદ રહેવાયું નહીં. હરિને પ્રત્યક્ષ આવિર્ભૂત થવું પડ્યું અને સમસ્ત ઐદિક શુભોની વ્યવસ્થા કરી આપવી પડી. વળી દ્રુવની દેહલીલા પૂરી થઈ જાય ત્યારપછીને માટે ખીજું એક સ્વર્ગલોક પણ તૈયાર કરી આપવું પડ્યું.

શિલ્પદેવતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં હોય તો એકલા રંગ અને પીંછીની સાધના છોડી દઈ ધ્રુવના જેવી એકાગ્રતા અને સંયમની સાધના કરવી પડશે. વળી કાવ્ય, નાટક, પુરાણ, ધર્મ, કર્મ વગેરે ખીજી પશ્ચુ ધણી સાધનાની જરૂર છે.

ધણા લોકો પોતાનો છોકરો જ્યારે ખીજી કામપણ દિશ્વામાં આગળ નથી ચાલી શકતો ત્યારે તેને આર્ટસ્કૂલમાં મોકલી આપે છે. કેમકે તેઓ એમ માને છે કે આર્ટ સાથે ખીજી બહુતરનો કશો સમ્બન્ધ નથી. હવે એવા વિદ્યાર્થીને ત હરિનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ! અને વિદ્યાર્થી જે પોતે જ એમ સમજે કે એક માણસને એમ, એ.માં પાસ થઈ વેપારી થવા જતાં જેમ દેશવિદેશના ઇતિહાસો, રસાયનશાસ્ત્ર, સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન, કાવ્ય, અલંકાર વગેરેની જરૂર છે તેમ આર્ટિસ્ટ થવામાં એ બધા કરતાં ખીજું ધણું શીખવું પડે છે, તો તેને માટે આર્ટનાં દ્વાર ખુલાં થાય છે.

આપણે આર્ટને બહુ જ નજીવી આગત માનીએ છીએ અને તેથી આપણે પોતાના આર્ટને અને પોતાને પણ લોકોની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ ઠેરવીએ છીએ. આર્ટિસ્ટ થવા જતાં એક વકીલના કરતાં કે યુનિવર્સિટીના ફેલો કરતાં કંઈ ઓછું શીખવું પડતું નથી. યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ પ્રમાણે એમ. એ. ખાસ થવામાં જેટલા બહુતરની જરૂર છે તેના કરતાં કેટલાય ધણા વધારે બહુતરની આર્ટિસ્ટ થવામાં જરૂર છે. કેમકે એમ.

(૭૪)

એમાં પાસે સેનાર વિદ્યાર્થી ઇતિહાસના પ્રશ્નપત્રના ઉત્તરમાં કેટલીએક તારીખ અને રાજ્યોનાં નામ અથવા દેશોનાં નામ લખી ઈઈ પાસે થઈ આવે છે, પણ આર્ટિસ્ટને તેટલાથી માલે એમ નથી. તેને તો તે ઐતિહાસિક યુગના રીતરિવાજ, તે વખતની ઇમારતો, તે સમયના માણસોની સુખાકૃતિ અને સમ્યક્તા વગેરે વિષયોમાં પારંગત થવું પડે છે. નિશ્ચાન્યાજીમાં અને તરવાર ચલાત્રવામાં નેપોલિયન પોતાના બધા સૈનિકોમાં કાંઈ શ્રેષ્ઠ હતો નહીં, પણ દૂરદષ્ટિ, ચાતુર્ય, સાહસ, ઉત્સાહ, કૌશલ અને રાજનૈતિક જ્ઞાનમાં તે સૌથી વધારે નિપુણ હતો તેથી જ તે ફ્રાન્સનો સમ્રાટ અને અર્ધી દુનિયાનો એકહાથ સત્તાધારી થઈ શક્યો હતો.

પીછી અને રંગની કેળવણી તે કાંઈ કેળવણી નથી. આપણે બીજા ઘણા વિષયોની કેળવણી લેવાની છે. તે કેળવણીને માટે યુનિવર્સિટીના દરવાજા ઉપર અડચો જમાવી એસવાથી કામ ચાલી શકે તેમ નથી. કેમકે તે સાવજી માએ તો રામચંદ્રની અફક શિષ્યદેવતાને દેશવટો દીધો છે. આપણી આર્ટિસ્ટોમાં પણ શિષ્ય અને જ્ઞાન બન્નેની એકઠી સાધના થઈ શકે એમ નથી. એટલે હવે તો આપણી શિક્ષાને માટેની અવસ્થા આપણે પોતે જ કરી લેવી પડશે. ઘર તરફથી ભણાવવાની સમગ્ર ન થઈ શકે તો જ્ઞાનની શિક્ષા માંગીને પણ ઘણા સંચય કરી લેવો જોઈએ. પાંચ કે દસ વિદ્યાર્થીએ મળીને

પરસ્પર જ્ઞાનવર્ધક અર્થાઓમાં ઉતરવું જોઈએ. શિષ્યના શિક્ષાગુરુને કેવળ રેખાશિક્ષક કે રંગની મેળવણી શિખવનાર જ ન માની લેતાં તેમને બધી બાબતમાં પોતાના માર્ગદર્શક ગણવા જોઈએ. ખીન્ન જ્યાં વિદ્યાર્થીની માફક આર્ટિસ્ટીકમાં પણ રમના દિવસ ધણા છે. તે દિવસોમાં એકલી પીંછી પાછળ ન મંડવા રહી જ્ઞાનના સંગ્રહમાં ધ્યાન આપવું જોઈએ. એક વેકેશનમાં જો આપણે એકાદ પુરાણનું પારામણ્ય કરી લઈએ તો પીંછીથી નકામા કાગળ બગાડવા કરતાં વધારે સારું થાય. જો દેશવિદેશના શિષ્યના ઇતિહાસ વાંચીએ અથવા કંઈપણ ન વાંચતાં એક મોટા સંગ્રહસ્થાનમાં જઈને શિષ્યની કારીગરીના નમુના જોઈ આવીએ તો વળી વધારે લાભ થાય. માણસે યંત્રની માફક હરવડી કામ જ કર્યા કરવાનું નથી. તેણે ધણું વિચારવું જોઈએ, ધણી ચીજો તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોવી જોઈએ અને વિવિધ આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. મનને કેળવવાનો એ જ માર્ગ છે. એવી રીતે વિવિધ દિશામાં કેળવાયલું મન જ્યારે ચિત્ર, કાવ્ય કે સંગીતદ્વારા પોતાની મર્મિકથા કહેવા બેસે છે ત્યારે ખરેખર આર્ટનો જન્મ થાય છે.

‘આર્ટ એટલે શું’ તે નિબંધો મારફત આજ સુધી કોઈ સમજાવી શક્યું નથી તેમ સમજાવી શકશે પણ નહીં. જે આર્ટિસ્ટ છે તે જ સમજી શકે છે કે આર્ટ એટલે શું. માતૃસ્નેહ જેમ વાણીથી વ્યક્ત થઈ શકતો નથી તેમ આર્ટનો મર્મ પણ

(૫૬)

નિખણીથી વ્યક્ત થઈ શકતો નથી. અન્તરથી તેને ઝોળખી શકાય પણ વાણીથી તે અવ્યક્ત છે. એ આટલે પામવા સારૂ આપણે અન્તરમાં જ્ઞાનદીપક સળગાવી રાખવો જોઈએ. કાણુ જાણે કથી શુદ્ધામાંથી એ મળી આવે ! અન્તરને સદા જગૃત રાખવાથી એ પારસમણિની બાળ મળે એમ છે. જીવન તો અનિલ છે એમ માની નિરાશ થવાની જરૂર નથી. તમારી સામે અનન્ત જીવન પડ્યું છે એમ માની જ્ઞાનસાધન આરંભો. જાળ પાથરતાં પહેલાં નિરાશ થઈ જવાથી તે કનકમૃગ પકડાશે નહીં.

સ્મરણ અને મનન વડે જ્યારે સૃષ્ટિકર્તા શ્રી નારાયણ સાથે ભેટો થાય છે ત્યારે આટલે એ કાંઈ તેના કરતાં વધારે દુષ્પ્રાપ્ય નથી. પણ તે માર્ગ જ્ઞાનના દીપકથી શોધી કાઢવાનો છે. શિષ્યદેવતાનું નામ અને રૂપ તો બહુ સરળ જણાય છે પણ તેની આરાધના કરવા જતાં જીવનજ્યાપી પરિશ્રમની જરૂર છે. શિષ્યદેવતાનાં દર્શન ધણું મધુર છે પણ તે મન્દિરની વાટ ધણી વિકટ છે.

સમાપ્ત.

સ્વાધ્યાય પુ. ૨ શ્લોક.

શ્રીબુદ્ધ ભગવાનની અમૃતવાણી

ધર્મપદ.

તેના મૂળ, અન્વય અને ગુજરાતી અનુવાદ
સાથે થોડા વખતમાં બહાર
પડશે.

આ કાર્યાલયમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો પણ મળશે.

શ્રી અરવિન્દ ઘોષ કૃત

૧. અરવિન્દ ઘોષના પત્રો.		૦-૬-૦
૨. અરવિન્દ ઘોષનું વ્યાખ્યાન.		૦-૨-૬
૩. જગન્નાથજીનો રથ.		૦-૧-૬
૪. યોગિક સાધન.	(નથી)	૦-૬-૦
૫. ગીતા નિષ્કર્ષ.	(નથી.)	૩-૧૨-૦

સ્વામી રામતીર્થ કૃત

૬. ભારતની પ્રજાઓને.		૦-૩-૦

ટપાલખર્ચ જૂઠું.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક:—

સ્વાધ્યાય કાર્યાલય,
નવસારી.

એ પુસ્તકો નીચેને સ્થાનેથી પણ મળી શકશે.

૧. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ,	
૧, પાયટ્રુનિ ટ્રામ જંકશન	
	પાયટ્રુનિ, અંબાઇ.
૨. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર,	
ચૌરા પુલ,	
	સુરત.
૩. અરવિન્દ તત્ત્વ પ્રચારક મંડળ	
જમિયતરામની ખડકી	
	ભરૂચ.

